

המחלקה לכלכלה באוניברסיטה העברית בשנות החמישים⁴

ראשית ההוראה ובניין המחלקה

ד"ר דן פטינקין הגיע לארץ, מארצות-הברית, באביב 1949 והחל בהוראה בשנת הלימודים תשי"ט המקוצרת של קיץ אותה שנה.¹ הוא לימד בשנה זאת שני קורסים, 'מבוא לכלכלה עיונית' (שו"ת, 3 ש"ש) ו'מדיניות כספית ופיסקלית' (2 ש"ש). אלה נכללו עדיין במסגרת החוג הראשי 'מדעי החברה' (במסלול לכלכלה וחברה במזרח התיכון), שאושר על-ידי רשויות האוניברסיטה [להלן א"ע] לקראת תשי"ח.² באותה מסגרת לימדו גם פרופ' אלפרד בונה קורסים בכלכלת ארץ-ישראל ובכלכלה וחברה של המזרח התיכון, ופרופ' רוברטו בקי קורסים במתודולוגיה סטטיסטית, בדמוגרפיה כללית ויהודית, ובסטטיסטיקה כלכלית וחברתית של ארץ-ישראל. כן לימדו בחוג פרופ' מרטין בובר, ד"ר שמואל אייזנשטדט וד"ר אריה טרטקובר. פרופ' א"ה פרנקל נענה לבקשת פטינקין והרחיב את שיעורו ל-'מתמטיקה לתלמידי מדעי הטבע וכלכלה'; את התרגיל לתלמידי הכלכלה נתן ד"ר ש"א עמיצור.

התלמידים שנתקבצו לשמוע את שיעוריו של פטינקין, כשני תריסרים לערך, היו ברובם תלמידי השנה השנייה בחוג, חלקם שהחלו בלימודיהם בתשי"ז וחלקם שהחלו בתשי"ח, השנה שנקטעה במהרה על-ידי פרוץ המלחמה. מבחינות אחדות נכון להם מעין 'הלם תרבותי'. דן פטינקין, שהיה צעיר בשנים וצעיר עוד יותר בחזותו, הקפיד הרבה פחות על גינונים פורמליים ועל 'דיסטנץ' בין המורה לתלמידיו מאשר ותיקי א"ע.³ אולם הוא תבע מתלמידיו תביעות לימודיות רבות יותר. כך הנהיג את חובת פתרון התרגילים, שהפכו עד מהרה לתרגיל שבועי, ובחינה בסוף כל סמסטר, דרישות שהיו נהוגות בדרך כלל בחוגים של מדעי הטבע והמתמטיקה אך היו בבחינת חידוש 'אמריקני' במדעי הרוח. סגנון הבחינה של שאלות רבות-ברירה (multiple choice) נתקבל כחידוש מרחיק לכת, על אחת כמה וכמה, ומכונה עד היום 'מבחן אמריקאי' או 'קוויז' (quiz).

מהותי יותר היה המפגש עם תורת הכלכלה האנליטית, כפי שפותחה אז בעיקר בארצות-הברית, על בסיס המודל 'הניאו-קלאסי' שיסודו גובש במחצית הראשונה של המאה העשרים באנגליה ובארצות-הברית (שם גם כנגד הכלכלה המוסדית). גרסה זאת, עם תוספת הדגש 'המוניטריסטי' מאסכולת שיקגו, הייתה שונה מאוד ממסורת הכלכלה המדינית של אירופה הקונטיננטלית, שהייתה תיאורית

⁴ תודתי לעמיתי שהעירו הערות מועילות לטיוטא הראשונה, ובפרט לאפרים קליימן, רות קלינוב, חגית לבסקי, חיים ברקאי ושלמה סיטון, ולעמיתי שמואל אייזנשטדט ומיכה מיכאלי שהעירו לטיוטא השנייה. עם זאת כל הנכתב כאן הוא על אחריותי הבלעדית.

זה החלק השני במחקר תולדות המחלקה. החלק הראשון הופיע כ"מאמר לדיון" (מס' 00.05) של מכון פאלק, וכן נכלל בפרק "מדעי החברה עד 1948/49: תכניות והתחלות" שייכלל בכרך השני של תולדות האוניברסיטה העברית, ויצא בינתיים כ"מאמר מס' 10" (מאי 2001) של המחלקה לכלכלה. מאחר שבגרסה השנייה נכללו פרטים נוספים ותוקנו טעויות, תכוון כאן ההפניה "חלק א'" למאמר ששוכפל במחלקה לכלכלה. ההתייחסות לגופים של א"ע היא לפי ספרי הפרוטוקולים.

¹ שנת הלימודים תשי"ט המקוצרת (24 באפריל עד 15 בספטמבר 1949) החלה מאוחר מהמתוכנן משום שהתעכב שחרורם מצה"ל של סטודנטים. (שוחררו בעיקר כאלה שכבר החלו בלימודיהם לפני מלחמת העצמאות ולא היו קצינים.)

² ראו חלק א', עמ' 28. לפי המתכונת הישנה למדו חוג ראשי ושני חוגים משניים, לתואר 'מוסמך'.
³ כשבתחילת 1950 ירד בירושלים שלג כבד, הוא פתח את השיעור בזריקת כדורי שלג.

במידה רבה ושמה דגש על ההקשרים המדיניים והחברתיים,⁴ לא כל שכן מהמסורות הסוציאליסטיות. רבים מהשומעים היו בוגרי תנועת נוער 'חלוצית', וחלקם למדו 'כלכלה מדינית' בבית הספר התיכון, בדרך כלל בגוון מרקסיסטי. עתה הוצגה להם תיאוריה שמתיימרת להיות בלתי תלויה בנסיבות ההיסטוריות-החברתיות ובהשקפות פוליטיות, ומתאימה לכל תקופה וזמן. נראה היה שהתלמידים נשבו בקסם התורה החדשה, כשרבים מהם מצליחים ליישב את התורה הכלכלית הזאת עם המשך הנאמנות להשקפה פוליטית שמאלית.⁵ רושמה של התיאוריה האלגנטית שתשתיתה מבנה הגיוני חוזק על-ידי העובדה, שדן פטינקין היה מורה מסור ומחונן בכישרון הוראה ושכנוע, שבפיו עברית שוטפת.⁶

בקורס 'המבוא', קל וחומר בקורס על מדיניות כספית ופיסקלית [תקציבית] שעיקרו שולב אחר-כך ב'מבוא', הוקסמו התלמידים גם מיכולתה של תורת הכלכלה לנסח ולהסביר בדרך שיטתית תופעות של חיי יומיום ובכך להקנות להם משמעות שהיה בה משום חידוש. כדוגמה מובהקת ניתן לאזכר את חשיפת השיטות בהן מימנה ממשלת ישראל, בשנות המדינה הראשונות, את גירעונה התקציבי.

אין חולקים על כך, שפטינקין חולל לבדו מפנה בהכשרה האקדמית הכלכלית ובהתייחסות אליה במדינת ישראל; והמשימה הראשונה שעמדה בפניו הייתה בניית מחלקה לכלכלה באוניברסיטה. כבר ראינו שעוד בשנת הלימודים תשי"ט גייס לעזרתו את פרופסור א"ה פרנקל יחד עם אסיסטנט שלו. ואכן קורס במתמטיקה לתלמידי כלכלה (אחר כך לתלמידי מדעי החברה), שניתן על-ידי מורה או מורים מהמחלקה למתמטיקה, נשאר הסדר של קבע. בסמסטר הקיץ של שנת תשי"י (1949/50) לימד ד"ר ארנסט פירסט קורס בהנהלת חשבונות לתלמידי הכלכלה, וגם קורס זה נשאר מרכיב קבוע בתכנית לימודי החוג. מתיקו האישי בא"ע מתקבל הרושם שבונה המליץ עליו, גם בזכות בקיאותו בחישוב ההכנסה הלאומית. ואכן בחלק מהשנים לימד פירסט קורס סמסטרילי בחשבונאות לאומית.

ארנסט פירסט (Fuerst, 1910-1996)⁷ יליד ברלין היה דוקטור למשפטים של אוניברסיטת היידלברג, עלה ארצה בשנת 1935, ואחרי לימודים ובחינות כנדרש הוסמך כרואה חשבון מטעם ממשלת ארץ-ישראל. מאוגוסט 1943 היה מנהל חשבונות ראשי של 'האגודה הארץ-ישראלית בע"מ' ואחר-כך של 'בנק איגוד' (משנת 1951 בתל-אביב). שם הגיע לדרגת 'משנה למנכ"ל', ולאחר פרישתו ב-1 באפריל 1975 הועסק במשרה חלקית במשך עוד כעשר שנים. הוא המשיך ללמד במחלקה לכלכלה, בהיקף משתנה, עד סוף שנת תשל"ה (1974/75).⁸

אולם אם נתייחס לקורסים בכלכלה עיונית גופא, הרי שתלמידי המחזור הראשון -- אלה שהתחילו ללמוד אצל פטינקין בשנת 1949 (ולמדו את 'המבוא') ועברו לחוג הראשי 'כלכלה'

⁴ בונה, שלימד עד אז 'יסודות הכלכלה', היה חניך אסכולה זאת אך היפנה את תלמידיו לספר לימוד אנגלי חדיש-יחסית של הנרי קליי (Clay).

⁵ רושם זה נתחזק בראיונות שנערכו עם מספר ותיקים במחלקה לכלכלה של היום. כדוגמה לספרי הלימוד ששימשו בבתי הספר ניתן לציין את ספרם של זאב אברמוביץ וחיים דרבקין, שיעורים בכלכלה מדינית (תל-אביב, הלשכה לעליית הנוער ת"ש), שמשפט המפתח בו היה 'כל חוקי הכלכלה המדינית אינם נכונים אלא בשביל תקופה מסוימת... למשטר חברתי מסוים'. (עמ' 20)

⁶ הוא שגה שגיאות מועטות, אך מהבלבול הידוע בין 'היא' ו-he לא נפטר זמן רב.

⁷ הביוגרפיות של חברי החוג שקיבלו עם הזמן מינוי קבע מופיעות בספרי המידע של א"ע. לגבי מורים אחרים בחוג חשבתי שמן הראוי לכלול כאן מידע ביוגרפי, כדי לשמרו וגם כדי להסביר את השיקולים למינוים מלכתחילה.

⁸ לפי תיקו בארכיון א"ע ומכתב מ'מערך משאבי אנוש' של בנק איגוד מיום 25.2.2003. לפי מכתב זה סיפר בזמנו למוזכירתו, שבבואו ארצה עבד כזוג עד שסיים את לימודי החשבונאות בהתכתבות.

כשנוסד בשנת תשי"ז -- שמעו קורסים של פטינקין בלבד¹⁰: בשנת תשי"י 'תורת המחירים' (שו"ת), ובשנת תשי"א שני סמינריונים: 'מסחר בין-לאומי' (חורף) ו'הכנסה לאומית' (קיץ). זאת מלבד הקורסים האזוריים-המוסדיים של בונה והסטטיסטיים והדמוגרפיים של בקי, וקורסי השלמה מחוגים אחרים כנדרש. מכיוון שפטינקין החשיב מאוד את תחום ההיסטוריה הכלכלית, נכללה בחינה בנושא זה בבחינת הגמר, על-פי ביבליוגרפיה. היה ברור שמצב זה טעון שינוי.

תגבורת ראשונה הגיעה עם מינויו ל'אסיסטנט מן המניין' של אברהם קסלר, בתוקף מ-1 באפריל 1951, אחרי שכבר 'נתן עזרה בהוראה' (למעשה -- הוראה) מתחילת שנת תשי"א.¹¹ המינוי הוארך מדי פעם, עד סוף תשי"ד, וקסלר לימד את הקורס 'תורת המחירים'. אברהם קסלר (Alfred Kessler), נולד ב-1924 בניו-יורק וסיים את הסיטי קולג' שם, נתקבל בשנת 1949 כתלמיד מחקר באוניברסיטת ויסקונסין. הוא קיבל מלגה¹² שאפשרה לו לבוא ארצה לשם איסוף חומר לעבודת הדוקטור, בהסתמכו גם על ידיעותיו בשפה העברית (בזכות חינוך מסורתי). עבד כמתנדב, תחילה במדור למחקר של משרד האוצר ואחר כך ב'לשכה לסטטיסטיקה ומחקר כלכלי' במשרד ראש הממשלה, שם נשאר מאוקטובר 1950 כחוקר בשכר והיה עוזרו של א"ל געתון (אז עדיין גרינבאום). קסלר נתקבל למחלקה לכלכלה על סמך ניסיונו בהוראה ובמחקר¹³ וידיעתו עברית. עם זאת התלבט בין הקריירה האקדמית והעיסוק במחקר אמפירי, ולדבריו גם לא צידד 'בגישת שיקוגי' והעדיף את הגישה המוסדית בתיאוריה הכלכלית. עבודתו בא"ע נפסקה אפוא בקיץ 1954 בהסכמה הדדית.

בשנת תשי"א (1950/51) עדיין לימד אפוא פטינקין את רוב הקורסים העיוניים: 'מבוא' (שהפך בינתיים שם דבר באוניברסיטה), וסמינריונים על מסחר בין-לאומי (חורף) ועל ההכנסה הלאומית (מדידתה וקביעתה, קיץ). את הקורס 'תורת המחירים' לימד קסלר. מכיוון שפרופסור בונה יצא לחופשה בשנה זאת, לימד ד"ר א"ל גרינבאום [געתון] קורס בכלכלת ארץ-ישראל, סמינריון על תכנית הפיתוח למזרח התיכון, וסמינריון על 'בעיות נבחרות' (שניתן למעשה על-ידי הרשלג). אולם געתון בא רק כעזר-בצרה לשנה אחת. כן לימד יהודה הרשלג, תלמיד מחקר של בונה, קורס בגיאוגרפיה כלכלית של המזה"ת. באותה שנה גם החל בהוראתו מר צבי (הארי) ויטלס, בקורס על תולדות הקואופרציה בעולם במסגרת 'המכון ללימודי עבודה וקואופרציה', עליו ייחד הדיבור בהמשך.

בשנת תשי"ב לא חלו למעשה שינויים בהרכב החוג. בונה חזר מחופשתו; 'האסיסטנטים' קסלר והרשלג המשיכו בהוראה חלקית; וויטלס לימד 'יסודות הקואופרציה' (2 ש"ש, שיעור בחירה לתלמידי השנים ב-ג) ו'תולדות הקואופרציה בארצות אסיה ואפריקה וברוסיה' (לתלמידי השנים ד-ה). במשך שנה זאת אושרה עבודת הדוקטור של יהודה הרשלג, וברשימת השיעורים של תשי"ג כבר נכלל בתור 'ד"ר הרשלג'.

⁹ גם רוב התלמידים מתשי"ו-תשי"ז שנשארו בחוג הראשי 'מדעי חברה', לפי המתכונת משנת 1947 (ראו חלק א, עמ' 28), שמעו את הקורסים של פטינקין והושפעו מהם.

¹⁰ לקבוצה זאת הצטרפו שלושה תלמידים שהתחילו בלימודיהם בשנת תשי"ז (1946/47): רפאל ברוך, שמואל גוטליב ז"ל (שהיה בוגר החוג הראשון שנסע ללימודי ד"ר בחו"ל) ונחום גרוס. הם היו הראשונים שנבחנו בחינת גמר אצל פטינקין.

¹¹ מרבית המידע מתיקו האישי בארכיון א"ע ומשיחות טלפון עמו באוגוסט 1999 ובאוקטובר 2002. במכתב מיוני 1951 ציין בובר שהוועדה למדעי החברה החליטה בחיוב על המינוי הנ"ל 'למרות העובדה שמר קסלר עדיין אינו בעל תואר דוקטור'.

¹² מסוג Fellowship of the Social Science Research Council
¹³ געתון כתב מכתב המלצה מלא שבח 'לכל המעוניין', ביום 19.6.1951. באוניברסיטת ויסקונסין היה עוזר מחקר של פאול ת' אלסוורת' (Ellsworth) [הפנייה של א' קליימן].

בשנת הלימודים תשי"ג גדל סגל החוג עם בואו מארצות-הברית של ד"ר אדמונד זילברנר. זילברנר (Silberner, 1910-1985) נולד בפולין, היה מוסמך משנת 1932 של בית-הספר הגבוה למסחר בווינה, ומשנת 1935 דוקטור לכלכלה של אוניברסיטת ג'נבה. בג'נבה גם למד בשנים 1936-1938 בקורס דיפלומה של המכון ללימודים בין-לאומיים גבוהים. בשנים 1939-1941 לימד היסטוריה כלכלית באוניברסיטת ג'נבה במעמד של 'פריוואט-דוצנט',¹⁴ וכעבור שנה היגר לארצות-הברית. אחרי שנתיים כחוקר אורח באוניברסיטת פרינסטון מצא משרה בשגרירות צרפת בושינגטון. בשנת 1946 חזר לפרינסטון, כמרצה ואחר-כך 'פרופסור עוזר' (Assistant Professor) במחלקה להיסטוריה. ברשימת הפרסומים ששלח לא"ע ביוני 1950 היו כבר ארבעה ספרים בתולדות המחשבה הכלכלית וספר כמעט גמור על הסוציאליסטים והשאלה היהודית, 1800-1914, וכן עשרה מאמרים.

מועמדותו של זילברנר למינוי 'במחלקה למדעי החברה' כבר נסקלה על-ידי הוועדה¹⁵ בשנת 1946. במאסר אותה שנה כתב פרופ' שלום (סאלו) בארון, ההיסטוריון הנודע, אל בובר שוועדת הפרופסורים שאירגן ליעץ לא"ע בנושא המינויים במדעי החברה דנה במועמדותו של ד"ר אדמונד זילברנר, שלמרות משרתו הטובה בשגרירות צרפת מעוניין מאוד במשרה בירושלים. הוא נראה צעיר מבטיח מאוד, אבל אחדים מחברי הוועדה סבורים שיתאים יותר למחלקה שכבר קיימת מאשר להקמתה.¹⁶ כעבור ימים ספורים שלח זילברנר עצמו, לפי הצעת בארון, את הצעת מועמדותו בצרוף מהלך חיים, רשימת פרסומים ומכתבי המלצה מרשימים. הוועדה עסקה אז במינויו של פטינקין ובמועמדים אחרים, אך החליטה בנובמבר שאין להוציא את זילברנר מכלל דיון, ויש להשיג את עבודותיו. בכל-זאת נדחה הדיון בנושא מפני עניינים דחופים יותר.

בינתיים נתקבלו באוקטובר 1947 מהלך חיים ורשימות פרסומים וממליצים של ד"ר יונה הלפרין מציריך, שהוועדה ראתה בו (בישיבתה מיום 23 בספטמבר 1948, שקדמו לה התכתבות וברורים) מועמד מתאים להיות המורה השני בכלכלה עיונית, מבחינת גילו (יליד 1921), רמתו המקצועית, כיווני מחקרו (שכללו היסטוריה כלכלית) ושליטתו בשפה העברית. ברם, בסופו של דבר דחה הלפרין, בפברואר 1950, את המינוי שהוצע לו.¹⁷

לפיכך שוב עלתה מועמדותו של זילברנר על הפרק, וביוני שלח חומר אישי מעודכן כנזכר. אחרי המשא-ומתן הרגיל, ועיכובים מסיבות אישיות, הגיעו זילברנר ורעייתו לירושלים, והוא החל בהוראת ההיסטוריה הכלכלית של אירופה ותולדות המחשבה הסוציאליסטית בשנת תשי"ג (1952/53).¹⁸

מינויו של זילברנר לא נשא מכל הבחינות את הפרי המצופה. אמנם, עבודות המחקר שלו, בפרט בתולדות הסוציאליזם וכן ביחס של הוגי תנועה זאת לשאלה היהודית, נתפרסמו בתקופונים מכובדים ובהוצאות ספרים אקדמיות, וזכו להערכה. בהתאם לכך נתמנה בבואו למרצה [בכיר],¹⁹

¹⁴ Privatdozent היה מרצה בעל סמכות להוראה אבל חסר תקן, שתוגמל לפי מספר תלמידיו.

¹⁵ על הוועדה למדעי החברה ראו חלק א', עמ' 19 ואילך.

¹⁶ תיק 2276 בארכיון א"ע; והשוו חלק א', עמ' 26.

¹⁷ ראו חלק א', עמ' 32-33.

¹⁸ בחלק מהשנים היה זה קורס על הסוציאליזם האירופי והבעיה היהודית; ומשנת תשי"ד עד בואו של ברקאי לימד קורס בתולדות המחשבה הכלכלית לתלמידי מוסמך.

¹⁹ באביב 1965 שונו כינויי הדרגות. (סינט תשכ"ב, במפוזר). בשעתו נתמנה זילברנר ל'מרצה'.

הועלה בשנת 1956 לפרופסור-חבר ובשנת 1967 לפרופסור מן המניין.²⁰ אולם בחוג לכלכלה הוא נשאר מעין נטע זר. זילברנר לא דיבר בשפת הכלכלה ששלטה בחוג ולא התאמץ לקרב את תורתו לתלמידים, פרט לאלה שהשתתפו בסמינריון שלו בתולדות הסוציאליזם. פטינקין גם הצטער על כך שזילברנר לא חיבב את מקצוע ההיסטוריה הכלכלית על הסטודנטים, בפרט בגלל דרך הרצאתו האירופית-קונטיננטאלית: הוא קרא הרצאות מהכתב ולא יצר קשר חי עם התלמידים. בדרך כלל לא השתתף בסמינר המורים של החוג, אבל הקפיד להשתתף בכל ישיבות החוג הארגוניות ועל האזנה לדיונים והשחלת הערות פקחיות (ולא פעם ציניות). מבחינה חברתית התרחק מהחוג לכלכלה יותר ויותר, אם כי בודדים -- ובפרט דוברי פולנית או צרפתית -- היו עמו ביחסים קרובים למדי. מכל מקום נשאר זילברנר בא"ע עד לפרישתו ובירושלים עד יומו האחרון.²¹ נדמה שהיה זה מקרה מובהק ומצער של טעות בשיבוצו של מדען שלא במחלקה לה התאים ובה יכול היה להשתלב יפה.

בשנת הלימודים תשי"ג (1952/53) הונהגו בחוג מספר חידושים נוספים, שבחלקם נשארו ארעיים. לתלמידי השנים ב-ג נתן מר א' ברגמן, הממונה על המסים במשרד האוצר, קורס על 'תורת המסים' (2 ש"ש). לתלמידי השנים ד-ה [הלומדים לתואר מוסמך] נתנו: פטינקין קורס בשם 'תורת המחירים' (למתקדמים) (3 ש"ש שוי"ס) וד"ר א"ל געתון קורס על 'ההתפתחות האחרונה של ההכנסה הלאומית בישראל' (2 ש"ש). כן נתן פרופסור אדולף לווה (Lowe) מניו-יורק²² -- הפרופסור האורח הראשון בחוג -- בסמסטר השני ('קיי"י) סמינריון על הנושא 'מרקס וקיינס' והשתתף עם בונה בסמינריון על 'התיאוריה של ההתפתחות הכלכלית'. זילברנר וויטלס נתנו קורסים נוספים לתלמידי השנים ד-ה. להוראתם של געתון וברגמן לא היה המשך, ולווה בא לסמסטר אחד בלבד. בסך הכול עדיין לא נתגבשה תכנית הלימודים של החוג. משנה זאת לערך היה גם מעין סמינר-ערב, אחת לחודש, שאורגן תחילה על-ידי תלמידי החוג לדיון בבעיות אקטואליות, שגם בכירים משדה המדיניות הכלכלית או מבין מבקריה הוזמנו אליו.

מונחים עבריים; הוראת המבוא לכלכלה

כבר הוזכרו ידיעותיו של פטינקין בשפה העברית. אין ספק שקנאותו לעברית והשקפתו הציונית חברו לקפדנותו המדעית והניעו אותו לחפש מראשית דרכו בארץ ביטוי עברי תקני ומדויק לתורה שהרביץ.²³ מאחר שלמונחים רבים בכלכלה עדיין לא היו מקבילים בעברית, שקד -- לא פעם תוך כדי השיעור ובהתייעצות עם התלמידים -- על יצירת מונחים חדשים לפי הצורך המתעורר. במידת האפשר נסמכו חידושים אלה על המקורות המסורתיים. בלט בהשתתפותו במלאכה אמוץ מורג בעל הנטיות הספרותיות, לימים מורה בחוג לכלכלה. לא כל תרגומיו של פטינקין מאנגלית היו בדיעבד מוצלחים. בפרט יש להזכיר את המונח 'שאלת מסה' [במלרע] שבו ציין שאלה מסוג essay question. אלא שעד מהרה שונתה ההטעמה בביטוי המלה 'בפי העם', וכשהבחינו בין 'שאלות קוויז' לשאלות 'מסה' [במלעיל] לא זכר כמעט איש את מקור השם.

²⁰ לפי מקור בלתי רשמי לא הייתה ההעלאה האחרונה בדרגה ביוזמת החוג, בניגוד לנוהל הרגיל. ראו גם דברי פטינקין בדבר המלצתו לחכות עם הפרוצדורה לצאת ספרו החדש (ועדה מתמדת, 28.1.1966).

²¹ אחרי פטירתו סיפרה אלמנתו, שהמידע על השואה הפך אותו לציוני, והוא סירב בתוקף להגר מישראל גם כאשר הוצעו לו הצעות מושכות בארצות חוץ.

²² ראו חלק א', עמ' 15-16.

²³ אפרים קליימן ראה באחד התיקים התכתבות של פטינקין עם ועד הלשון בנושא המינוח, עוד לפני בואו ארצה.

המינוח החדש וקפדנותו של פטינקין התנגשו בשני מקרים באינטרסים של מו"לים ידועי שם בישראל, והוא יצא כשידו על העליונה. המקרה הראשון היה בפרשת הספר הכלכלה בימינו, תרגום ספרו המדעי-הפופולארי של הכלכלן הבריטי הדגול ג'ון ר' היקס,²⁴ שיצא בשנת תשי"א (1950) בהוצאת י' צ'צ'יק, תל-אביב. הספר תורגם לעברית על-ידי ברוך קרופניק (לימים קרוא), מתרגם ידוע ומנוסה. ברם, הוא ביצע תרגום זה בצורה מרושלת ביותר, תוך השמטות ואי-דיוקים, החלפה שרירותית בין 'יצרן' ו'צרכן' ובין 'סחורות יצרן' ו'סחורות צרכן', וכיוצא באלה.²⁵ פטינקין הודיע למו"ל חד-משמעית שיורה לתלמידיו להימנע משימוש בספר (ספר הלימוד הראשון לכלכלה מודרנית בעברית), אלא אם תוצא מהדורה מתוקנת; ולבקשתו של צ'צ'יק הפנה אותו ל'מתרגל' במבוא לכלכלה כמומלץ לביצוע המלאכה. כך יצאה עוד באותה שנת תשי"א מהדורה מתוקנת,²⁶ והספר נכלל ברשימת הקריאות (בין כחובה, בין כמומלץ) בשנים הבאות.

המקרה השני היה כרוך בספר הלימוד החדש לשנה א' בכלכלה מאת פאול א' סמואלסון,²⁷ שיצא לראשונה בשנת 1948 ועתיד היה לשלוט בשוק במשך שנים ארוכות, במהדורות רבות. בא"ע הוא היה ספר החובה הבסיסי בקורס המבוא לכלכלה, ובשנת 1961 יצא תרגום לעברית – בשם תורת הכלכלה -- בהוצאת סטימצקי, שבוודאי רצתה למצות את פוטנציאל השיווק לסטודנטים. תרגום זה בוצע בידי האמונות של משה אטר (מלפנים אטינגר), כלכלן, מחבר ועורך מנוסה. דא עקא, אטר נזקק למינוח עברי כלכלי שפיתח בעצמו,²⁸ נבדל במידה ניכרת מהמונחים שבינתיים הפכו שגורים בפי מורי החוג לכלכלה בא"ע ותלמידיהם ושימשו במשרדי הממשלה ובבנק ישראל. את היסודות למינוח שלו הניח אטר עוד בשנות הארבעים, כשתרגם לעברית את ספרם של ג'יד (Gide) וריסט בתולדות המחשבה הכלכלית.²⁹ גם במקרה זה תבע ראש החוג, אז מיכה מיכאלי, מהמו"ל להוציא מהדורה מתוקנת, ובשנת 1963 אכן הופיעה 'מהדורה ב' מתוקנת' ('עברית ד' מעוז'). לדף שמול שער הספר הודבק העתק מכתבו של סמואלסון, בו הוא מביע את שמחתו לתרגום הספר לעברית. בעמוד ד' אנו קוראים, שהתרגום נעשה על פי המהדורה החמישית [שיצאה ב-1961, מתוקנת וערוכה מחדש] אגב השמטות ושינויים קלים 'המכוונים לקרב את הספר לקורא הישראלי', ושהמהדורה העברית החדשה הוכנה על-ידי ד' מעוז 'בשינוי המינוח להתאימו למינוח המקובל בלימודי הכלכלה באוניברסיטה העברית בירושלים'. נוסף גם פרק על 'תורת הצמיחה' לפי המהדורה השישית באנגלית.³⁰ בראשית שנות השבעים יצאה מהדורה עברית נוספת, סימן להצלחתו של הספר המתורגם.

השיעור-ותרגיל 'מבוא לכלכלה' הפך במהרה לשם דבר בא"ע, הן בגלל איכותו והן בגלל הקושי שבו והסינון הקפדני שבסופו. הוא הקנה לתלמידים שפה ודרך חשיבה חדשות, שהיו נכסי צאן ברזל גם למי שלא עמדו בבחינה בהצלחה. (יותר על כך בהמשך הסעיף.) בהיעדר בחינת מיון

²⁴ John R. Hicks, The Social Framework (Oxford University Press, 1942)

²⁵ סביר להניח שהמתרגם, חסר הבקיאיות בנושא, הוכשל על-ידי ביטחונו העצמי והרצון לעבוד במהירות מרבית.

²⁶ צ'צ'יק הציע סכום פעוט כשכר, וכתחליף הסכים לציין במהדורה החדשה 'עריכה כלכלית: נחום גרוסי' (נוסח שנועד למנוע פגיעה בכבודו של המתרגם).

²⁷ Paul A. Samuelson, Economics. על סמואלסון ראו גם חלק א', עמ' 30 ובהערה 90. 'תוך התייעצות עם הד"ר עלי איתן, מזכיר מדעי באקדמיה ללשון העברית' (עמ' ד' במהדורת 1961). 'מילון המונחים' כלל אמנם טור 'מקובל ג' אבל אטר נהג לפי הטור הראשון. דוגמאות: איזון (שיווי-משקל), ברות (תצרוכת), גמולה סיפית (תשואה שולית), העדפת מזומנים [העדפת נזילות -- אין ב'מקובל ג'], מאוד (משאב), מועילות (תועלת), מ'לג (רנטה), מעד (חוסר שיווי-משקל).

²⁹ שרל ג'יד ושרל ריסט, תולדות המשנות הכלכליות (תל-אביב, עם עובד תשי"א-י"ב) [תודתי לאפרים קליימן על ההפניה].

³⁰ המהדורה השישית יצאה לאור בשנת 1964.

בכניסה לחוג, וכדי להבטיח את הרמה הנאותה, קבע פטינקין שרק תלמידים שעברו את הבחינה ב'מבוא' (באחד משני מועדי הבחינות) בציון 'כמעט טוב' לפחות יוכלו להמשיך בלימודיהם בחוג לכלכלה. תלמידים שעברו בציון 'מספיק' יכלו להסתמך על הקורס במסגרת לימודי הבחירה של חוג אחר.

בעיה מיוחדת היוו תלמידי שנה א' בפקולטה למשפטים, שנפתחה בשנת הלימודים תשי"י. בין קורסי החובה לשנה א' נכלל גם המבוא לכלכלה (שו"ת, 3 ש"ש) מפי ד"ר דן פטינקין. מאחר שמספרם היה רב (מעל 200 תלמיד) והם לא היו מועמדים להמשך לימודים בכלכלה, ניתנה להם הקלה מסוימת בבחינת הסיום והם יכלו כמובן להסתפק בציון 'מספיק'. למרות זאת רבו תלונותיהם על שחויבו בקורס זה. בישיבת מועצת הפקולטה למשפטים ב-12 בדצמבר 1949 הובעה משאלה לדרוש מתלמידי משפטים פחות קריאה בקורסים לכלכלה וליסודות הסוציולוגיה, שנמנה עם קורסי הבחירה. פטינקין, שהשתתף בישיבה, הסכים לכך והביע ביטחון שגם ש"י אייזנשטדט יסכים מצדו. כן הוסיף, שאולי רצוי לצמצם את מספר המקצועות הנדרשים מהתלמידים. לעומתו סבר פרופסור גד טדסקי³¹ שידיעה יסודית בכלכלה דרושה למשפטים. הוחלט להשאיר לפי שעה את המצב הקיים, אך לצמצם את הקורס בכלכלה לשתי שעות שבועיות. להבא חויבו אפוא תלמידי המשפטים בשיעור 'המבוא' אך לא בתרגיל. פתרון זה היה נוח גם לפטינקין, והקל במידה ניכרת מעומס העבודה של עוזרי ההוראה שתיקנו את התרגילים.

הפקולטה למשפטים הייתה גם מקור אחד החידושים החשובים בקורס המבוא -- החוברת. היות ורוב תלמידי המשפטים עבדו לפרנסתם ואילו שלטונות הפקולטה עמדו על כך שחלק ניכר מהשיעורים יערך בשעות לפני-הצהרים, התפתחה מעין תעשייה של חוברות שכללו את תוכן הקורסים השונים. מכך התפתח 'מפעל השכפול' של הסתדרות הסטודנטים הירושלמית, שלימים הפך להוצאת 'אקדמון'. בכל קורס נשכרו שני תלמידים לרשום את ההרצאות, וגרסה שמיזגה את שתי הרשימות פורסמה ב'שכפול' ונמכרה לסטודנטים. רוב המרצים התייחסו בסובלנות לתופעה או התעלמו ממנה.³² ואילו פטינקין הלך צעד אחד קדימה, והטיל על עוזר ההוראה שלו לעבור על נוסח החוברת ולתקן טעויות והשמטות, ובמקרה הצורך להיוועץ בו עצמו. כך הפכה החוברת למעין נוסח רשמי של הרצאות ה'מבוא', והיא עודכנה מדי פעם בידי דורות עוזרי ההוראה. המהדורה הראשונה של מבוא לכלכלה: רשימות לפי הרצאות נערכה על-ידי התלמידים מרים איסרלין (כלכלה) ונועם לאונר (משפטים) ויצאה בשנת 1951. המהדורות הבאות יצאו בשנים 1954 ו-1958 (מלבד הדפסות חוזרות מדי שנים מספר) וערכו אותן ח' ברקאי, נ' לויתן, דוד פינס וא' שפר (לפי סדר א"ב).³³ עקב הנהגת החוברת כקריאת חובה -- בשילוב עם ספר לימוד מפורט יותר, שבמשך שנים רבות היה זה של סמואלסון -- שינה פטינקין את מתכונת הוראתו ב'מבוא': במקום הרצאה פרונטאלית הטיל על התלמידים להכין כל שבוע תרגיל, על סמך מנת הקריאות המתאימה, והשיעור התנהל בעיקר בצורת דיון בשאלות התרגיל וסביבן. מתכונת זו הפכה מסורת בחוג, אם כי המרצים הקדימו בדרך-כלל דברים לקראת התרגיל הבא. גם התרגילים יצאו בהמשך הזמן כחוברת משוכפלת. שנים רבות גם נשמרה המסורת של הוראת ה'מבוא' על-ידי המורים הבכירים בחוג.

³¹ ראו חלק א', עמ' 25-26.

³² רק זילברנר נלחם לימים בחוברת של תוכן הרצאותיו בנחישות, והיא ירדה למחתרת.

³³ קדם לחוברת סיכום תמציתי של הרצאות פטינקין ב'מבוא' בשנת 1949, שנערך על-ידי צבי שמואלי ז"ל ונחום גרוס לקראת הבחינה בקורס, ופטינקין הסכים לעבור עליו ולאשר את תקינותו. הסיכום שוכפל ונמכר במספר מצומצם של עותקים.

לעומת התועלת הרבה שהביאה שיטת החוברת להוראת המבוא לכלכלה וכן למפעל השכפול של הסטודנטים -- זאת גם הודות לשימוש בה ברחבי הארץ ואף בבת-ספר תיכוניים -- גרם השינוי בדרך ההוראה בקורס לקיצור ימיו כשיעור חובה בפקולטה למשפטים עצמה. בישיבת מועצת הפקולטה מיום 29 באפריל 1953 העלה הדיקן (פרופסור ב' אקצין) את נושא 'הקשיים הכרוכים במתן הרצאה משותפת במבוא לכלכלה למשפטים ולכלכלנים'. פטינקין הודיע שאינו יכול לתת שיעור נפרד לתלמידי משפטים, מותאם לצורכיהם. מורי כלכלה אחרים, בהם נועץ הדיקן, סברו שבשנים הבאות אולי יוכל אחד מהם (הוזכרו זילברנר ובונה) להציע שיעור נפרד מסוג זה. כפתרון ביניים לשנת הלימודים תשי"ד הוחלט לחייב את תלמידי שנה א' להשתתף בקורס של זילברנר על ההיסטוריה הכלכלית בעת החדשה. אולם בישיבה הבאה, ביום 27 במאי 1953, העלה אחד המורים (י' רבינוביץ) ספקות לגבי התאמת הקורס של זילברנר, כפי שניתן אז לתלמידי הכלכלה, לפקולטה למשפטים. פיינברג הציע שייכלל בין מקצועות הבחירה של שנה א', וכך הוחלט. החל בשנת תשי"ט (1958/59) נכלל במקומו הקורס החדש 'מבוא לכלכלה ללא כלכלנים' כמקצוע בחירה לתלמידי שנה א' במשפטים.

הקורס "מבוא לכלכלה" של פטינקין ותלמידיו היה אחד המכשירים העיקריים שבאמצעותם נפוצה בישראל המהפכה במחשבה הכלכלית. הוא הציג בצורה ברורה וחזקה את עיקרי חשיבתה של הכלכלה האנליטית 'הניאו-קלאסית', שמקבלת את המסגרת החברתית והמוסדית כנתונה ודנה בתהליכי ההכרעה הכלכלית בכפיפות לנתוני המסגרת.

התרגילים, ובפרט הראשונים, הבליטו את העקרונות החשובים ביותר: הפער בין 'הצרכים' והמשאבים ('המחסור') מחייב בחירה לפי סדר עדיפויות, ולכן כל הכרעה כלכלית חייבת להתחשב 'בתמורה הריאלית' – היא 'העלות האלטרנטיבית'. שני הוא עקרון 'היעילות' לפיו יש לשאוף למרב 'התועלת' (תפוקה, רווח, סיפוק הצרכים, וכיו"ב) באמצעות המשאבים המוגבלים הנתונים. רק בטווח הארוך, באמצעות 'צמיחה כלכלית', ניתן להגדיל את המשאבים על-ידי השקעה בהון חומרי, בהון אנושי ובקדמה טכנולוגית – אך גם להשקעה יש עלות אלטרנטיבית.

תרגיל 'השדות' הידוע הציג את הטענה שבתנאי התחרות משוכללת מובילים כוחות השוק (פטינקין גם השתמש בביטוי 'תכנון על-ידי השוק') לאותה תפוקה מרבית כמו תכנון מרכזי-צווי, וללא כפיה. ברם, ספק אם תמיד הדגישו המורים במידה מספקת -- וספק גדול עוד יותר אם התלמידים שהתאמצו לקלוט את 'שפת' החשיבה הכלכלית של הקורס גם קלטו -- שאין זהות אוטומטית כלל וכלל בין כלכלה קפיטליסטית 'חופשית' (ז"א מועטת מעורבות ממשלתית) לבין התחרות משוכללת; וכן, שבי'תכנון' על-ידי השוק מתקבלת חלוקת ההכנסות – בכפיפות לחלוקה הקיימת של הון חומרי ואנושי – במשולב עם השגת מרב התפוקה, בעוד שבתכנון מרכזי ניתן (להלכה) להפריד בין ההחלטות על הקצאת המשאבים ועל חלוקת ההכנסה.

יתר על כן, בפרקים הראשונים של קורס המבוא לא נדון כמעט נושא חלוקת הרכוש וההכנסה, והוא הופיע רק בפרק על הממשלה וסוגי הכנסותיה והוצאותיה, ובפרט בדיון על המסים ותשלומי 'ההעברה'. אם הגיעו לסעיף 'כלכלת הרווחה' (welfare economics) לפני שנגמרה שנת הלימודים, הוצג הנושא בצורה לא משכנעת במיוחד (ובכלל זה עצם הכותרת). גם בקורס תורת המחירים לתלמידי שנה ב', לפחות בשנותיו הראשונות, לא הוקדשו לנושא משאבים רבים והוא נשאר

מופשט למדי.³⁴ מובן שהיו בעניינים אלה הבדלים בין מורי המחלקה, אשר רבים מהם היו – ללא קשר להוראתם – בעלי תודעה פוליטית-חברתית ובחלקם גם פעילים בענייני ציבור. (יותר על כך בפרק על שנות השישים).

'בשפה' ובדרכי החשיבה שררה במחלקה אחידות רבה, וזאת מנעה למעשה את קליטתם של כלכלנים שלא היו שותפים לדרכים אלה. התלמידים מצדם נטו להמעיט בערכם של מורים שלא נזקקו לכלים האנליטיים שהם עצמם למדו זה עתה בקורס המבוא.

בדרך כלל הוקסמו התלמידים מהאלגנטיות וחרירות השכל של 'תורת הכלכלה' שלמדו כאן, כפי שכבר הוזכר, והפכו במידה רבה למפיצה של 'התורה' בשירות הציבורי ועם הזמן גם במגזר הפרטי.³⁵ (רק כלכלנים 'מודרניים' ותיקים מועטים קדמו להופעת 'נערי פטינקין'. בלט ביניהם ד"ר יעקב ארנון, מנכ"ל משרד האוצר, כלכלן הולנדי שהרבה בקשרים עם פטינקין וקידם את קליטת תלמידיו במשרד האוצר). נדמה שרק אחרי שנים, אם בכלל, עמד חלק מהבוגרים על החסרים שנמנו לעיל. לעומת זאת הופיעה בכנסת ובתקשורת ביקורת ציבורית על "הכלכלה הקפיטליסטית נוסח שיקגו" שד"ר פטינקין מלמד בא"ע; אך עקב אופייה הדוגמאטי וצר האופקים לא הייתה לביקורת זאת השפעה ניכרת על תלמידי פטינקין, ובוודאי לא על שלטונות האוניברסיטה.

אופייה של 'תורת הכלכלה' ששלטה בכיפה במחלקה שיקפה כזכור את היותה 'מיובאת' מארצות-הברית על-ידי דן פטינקין, עם כל ההתאמות לנסיבות המשק הישראלי שעברה במשך הזמן. אגב, העקרונות כמו גם ההתאמות האמורות התבטאו בתזכירים ובדוחות הרבים שפטינקין נתבקש להגיש לזרועות הממשלה השונות, כמו גם – כמובן – במחקריו על המשק הישראלי.³⁶ הוא הדין בהשפעות ובחידושים 'שיובאו' בהמשך השנים על-ידי פטינקין עצמו ועל-ידי תלמידיו, שהשתלמו בארצות-הברית ובאנגליה, ובכלל אלה הנטייה הגוברת להסתמכות על ההצגה המתמטית של 'המודלים' הכלכליים.

בדומה לכך מושפעת מארצות 'המערב' גם הביקורת על "חד-צדדיותם" ו"חוסר הרגישות החברתית-אנושית" של לימודי הכלכלה באוניברסיטאות, המופיעה אצלנו לאחרונה³⁷ ואשר אף היא 'מיובאת' במידה רבה, כרגיל בפיגור זמן.

הרחבת החוג על-ידי בוגריו, שלב ראשון

כבר בישיבת חבר הנאמנים של א"ע במרס 1947 תיאר יו"ר הוועד הפועל דאז, סיר ליאון סיימון, את 'המחסור הכללי באנשי אקדמיה בעולם כולו' וציין שבגיוס מדענים תצטרך א"ע להישען עוד יותר מבעבר על האידיאליזם של צעירים בגולה ועל בוגריה היא. הבעיה -- שנבעה כמובן גם מהכחדת הפוטנציאל האקדמי היהודי באירופה -- החמירה עוד בשנותיה הראשונות של מדינת

³⁴ בשני הקורסים נכלל ספרו של פרנק נייט (Frank H. Knight, *The Ethics of Competition*) (London 1951) בקריאת החובה.

³⁵ בשנת 1953 נוסד על-ידי הוצאת 'עם עובד' הרבעון לכלכלה שהיה לכתב העת המוביל התחום המשק והמדיניות בשפה העברית. ברם, בעשור הראשון לקיומו המעיטו חברי המחלקה לכלכלה בא"ע לכתוב בו.

³⁶ החשוב במחקרים אלה היה המשק הישראלי בעשור הראשון (ירושלים, מכון פאלק 1965), עם הקדמה מאת סימון קוזניץ. (וראו להלן בסעיף על מכון פאלק).

³⁷ ראו לדוגמה מאמרו של פרופ' אביה ספיבק (מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב) בעיתון "הארץ" ('סכנת המבוא לכלכלה', 24.8.2003) ומאמרו של פרופ' אריאל רובינשטיין (מאוניברסיטת תל-אביב) בעיתון "גלובס" (11-12 באוגוסט 2004).

ישראל, וטיפול תלמידים מצטיינים לשם צירופם לסגל בבוא העת, לרוב אחרי השתלמות בחוץ-לארץ, הפך לצו השעה. כך נאמר גם במאי 1954, בתכנית הפיתוח של הפקולטה החדשה למדעי החברה (עליה להלן), כי 'בהשגת מורים חדשים... ברור הוא שלפני [הפקולטה] פתוחה בעיקר הדרך להכשיר צעירים ישראליים מוכשרים להוראה, ובמקרה הצורך לשלוח אותם להשתלמות בחוץ-לארץ'. יתר על כן, אי"ע סייעה למשתלמים אלו הן בהמלצות לקבלת מלגות באוניברסיטאות אליהן נסעו והן בהענקת מלגות משלימות מצדה היא, בפרט לבעלי משפחה. בישיבת מועצת הפקולטה למדעי החברה ב-28 באפריל 1954 נאמר, שמטרת המלגות להשתלמות בארץ ובחוץ-לארץ היא 'לאפשר פיתוח פנימי של הפקולטה גם במקצועות שכבר נלמדים, אבל בעיקר במקצועות שעדיין אינם נלמדים'. בישיבת מועצת הפקולטה למדעי הרוח ב-15 ביוני 1955 צוין, שזו השנה השלישית נהוגה גישה חדשה בהענקת המלגות, שנותנת עדיפות לעבודות המחקר של חברי סגל עתידיים בכוח.

החוגים נבדלו בהעדפתם את ההשתלמות הזו אחרי גמר הדוקטורט בירושלים או כבר אחרי קבלת התואר 'מוסמך'. פטינקין העדיף במובהק את לימודי הדוקטור בחוץ-לארץ אחרי שהתלמיד השלים את לימודי המוסמך בירושלים, באוניברסיטאות שונות בארצות-הברית ובאנגליה. ראשונים יצאו בשנת 1952 שני מצטיינים, אמוץ מורג ומיכה מיכאלי, ללימודי המשך באוניברסיטת ג'ונס הופקינס בבולטימור,³⁸ בה השיג פטינקין עבורם מלגות. מורג השתלם בתחום המימון הציבורי ומיכאלי במסחר בין-לאומי. בזאת החל גיוון החוג באופן שיטתי על-ידי פטינקין. מועמדים נוספים להליכה בדרך זאת כבר היו בשלבי לימוד מתקדמים. כך ביקש בונה, ראש החוג, בתקציב לשנת תשי"ג הקצבת שכר לאליעזר שפר עבור עזרה בהוראה לבונה עצמו, ולחיים ברקאי עבור קריאת תרגילים ב'תורת המחירים' ועבודות אחרות שעשה מר קסלר אשתקד (מכיוון שקסלר רצה לצמצם את משרתו). ואילו פטינקין ביקש את המשך ההקצבה המיוחדת לעזרה בהוראה לו עצמו, שניתנה בשנה הקודמת להעסקת מיכה מיכאלי, כשכר לניסן לויתן, תלמיד מצטיין בשנה האחרונה מ"א בכלכלה".³⁹ בהמשך נפגוש שוב את שלושת עוזרי ההוראה הללו כמורים בחוג. שניים מהם החלו בהוראה עוד לפני קבלת התואר דוקטור: חיים ברקאי לימד את הקורס 'תורת המחירים' בשנת הלימודים תשט"ז (1954/55) -- כלומר, עוד לפני סיום לימודי התואר השני -- כפתרון ביניים (חריג) לשנה שאחרי פרישתו של קסלר ולפני שובו של מורג. לויתן החל בהוראה בשנת תשי"ז, אף הוא בתורת המחירים.⁴⁰

בונה מצדו טיפח את הדוקטורנט שלו יהודה הרשלג כממשיך בפיתוח התחום של כלכלת המזרח התיכון, וארץ-ישראל בכללו. כבר הוזכר שלהרשלג הוענק התואר דוקטור בשנת תשי"ב, ולכאורה היה עתידו בחוג מובטח. אולם לא כך התפתחו הדברים, כפי שיתואר בהמשך.

הצורך בהעסקת עוזרי הוראה והדחיפות במשלוח בוגרים מצטיינים להשתלמות נבעו מריבוי המתמיד של תלמידי הפקולטה המתהווה. כבר בישיבת הוועדה למדעי החברה ב-21 בנובמבר 1950 דובר על ריבוי התלמידים והצורך בעוזרים להוראה. ובינואר 1951 דיווח פטינקין לדיקן מדעי הרוח שבחוג לכלכלה 90 תלמידי שנה א', 60 תלמידי שנה ב' במסגרת 'חוג עיקרי' (לב"א) ועוד 30 תלמידי חוג ראשי למ"א -- כבסיס לבקשת תקציב להעסקת עוזרים. מספרים אלו

³⁸ המלגות הושגו בעזרת ידיד המחלקה פרופסור פריץ מכלוף (Machlup). מורג ומיכאלי עוד סיימו בתואר מ"א לפי השיטה הישנה, שנהגה בא"ע מראשית ימיה. ואילו כל מי שהחלו לימודיהם בסתיו 1949 כבר למדו במתכונת החדשה של תואר ראשון "בוגר" ותואר שני "מוסמך".

³⁹ מכתב בונה מיום 6.10.1952 ומכתב פטינקין מיום 12.11.1952, אי"ע תיק 2276/52.

⁴⁰ הוא נתמנה אסיסטנט; סיים את הדוקטורט בשנת 1962.

המשיכו לגדול, ואילצו את החוג להנהיג הוראה בקבוצות מקבילות בקורסים העיקריים: בשנת תשט"ז היו שתי קבוצות מקבילות בימבוא', ומשנת תשי"ז (1956/57) שלוש בימבוא' ושתיים בימחירים'.

כינון בית-ספר קפלן – הפקולטה למדעי החברה⁴¹

אליעזר קפלן, שר האוצר הראשון של מדינת ישראל, ממנהיגי תנועת העבודה הציונית ומשנת 1933 גזבר הסוכנות היהודית, נפטר בחודש יולי 1952. 'ועד יוזם' התכנס בימים 18 בנובמבר 1952 ו-23 באפריל 1953 כדי לדון במפעל הנצחה נאות, וגיבש תכנית לכינון בית-ספר גבוה לכלכלה ולמדעי החברה על שם אליעזר קפלן. לפי דברי דוד הורוביץ⁴² בישיבת 'ועדת הקבע' של א"ע ב-9 בפברואר 1955, 'שפרינצק הגה את הרעיון להקים בית-ספר לכלכלה' ובהתייעצותו עם הורוביץ סבר 'שאין לפצל את הכוחות' ולכן יש להקים את המוסד במסגרת האוניברסיטה העברית. יוסף שפרינצק, אז יושב-ראש הכנסת (הראשון), נמנה עם ידידיו הוותיקים ביותר של קפלן, וגייס ליוזמה זאת ולוועד היוזם מגוון רחב של מנהיגי מפא"י, שרי הממשלה, ראשי המוסדות הלאומיים [הסוכנות היהודית, קרן קיימת וקרן היסוד], ומבין ראשי המשק את א"ז הופיין מבנק לאומי, א' שנקר, נשיא התאחדות התעשיינים, ושי' גולן מסולל-בונה. הפעיל הבולט השני בוועד היה פנחס לבון. בא"ע הוקמה באמצע אפריל 1953 'ועדה מארגנת' לנושא, ולכן צורפו לוועד היוזם הנ"ל ראשי האוניברסיטה, מזר וסנטור, והפרופסורים בונה ובקי.⁴³

כן הזכיר הורוביץ באותה ישיבה של ועדת הקבע שלשם השגת הכסף הדרוש לבנין 'התקשר מר שפרינצק עם מר מונטור'⁴⁴ וידידים אחרים של קפלן המנוח בארצות-הברית. (הנרי מונטור זכר את הדברים שונים במקצת). 'ועד הידידים' בארצות-הברית הוקם לשם גיוס תרומות (חד-פעמיות) לבי"ס קפלן, בצורה שתפטור אותן ממס ההכנסה, ופנה רק למספר מצומצם של תורמים עשירים⁴⁵, גם כדי לא להתחרות במגביות הכלליות של ישראל ושל שוחרי א"ע. הוועד הבטיח לממן את הבניין הדרוש בסכום של \$500,000. נראה שהצטברה התמרמרות מסוימת בקרב חברי הוועד: בישיבה שנערכה ב-28 בנובמבר 1954 במשרדו של הורוביץ בבנק ישראל טען מונטור שבזמנו דובר במוסד נפרד שיתמחה בכלכלה ובמקצועות שכרוכים בה, ושהידידים האמריקנים לא שותפו בגיבוש ההסכם עם א"ע ובחתימה עליו. לדבריו, כאשר ביולי 1952 נפגש שפרינצק בניו-יורק עם מונטור ואחרים הועלה רעיון להנצחת זכרו של קפלן על-ידי מוסד אוטונומי בעל תקציב נפרד. אחר כך ייצגו-כביכול 'אנשים' את הידידים בלי סמכות וללא התייעצות עמם. בישיבה סוכם שיוקם תאגיד של בית-ספר קפלן שיחכור את הקרקע לבניין בחכירת-משנה מא"ע, ושתורחב בוועד המנהל של בית-הספר נציגותם של הידידים האמריקנים ושל 'אנשי הציבור' בישראל. כל שינוי בתקנות התאגיד או במבנהו יהיה טעון הסכמת הידידים.⁴⁶

⁴¹ בעיקר לפי ארכיון א"ע, תיקים 180, 262, 266, 2276, 2624-2620.

⁴² (1979-1899) היה מנכ"ל משרד האוצר ובשנים 1954-1971 הנגיד הראשון של בנק ישראל.

⁴³ רשימה מלאה של חברי הוועד היוזם בעמ' 4 של מסמך על מטרות ביה"ס ותכניות הלימודים, תיק 180/1953.

⁴⁴ הנרי מונטור (Montor, 1906-1982), היה אז מנכ"ל הארגון להפצת אגרות-החוב של מדינת ישראל (ה-bonds) ולפני כן (1939-1950) מנכ"ל המגבית היהודית המאוחדת (UJA). בשנת 1955 פרש לעסקים פרטיים.

⁴⁵ כך, לדוגמה, תרם יוסף צ'רנר ממיאמי \$100,000 (תכתובת של המחלקה לפרסום בא"ע, 13.3.1953 תיק 180/1953).

⁴⁶ ארכיון א"ע, תיק 2620/1954.

מאחר שמונטור הביע חשש, שמזכרו של אליעזר קפלן תישאר רק הלוחית בכניסה לבניין, הוסכם ששמו המלא של המוסד יהיה 'בית הספר לכלכלה ולמדעי החברה על שם אליעזר קפלן -- הפקולטה למדעי החברה', וכל הפרסומים והאזכורים הציבוריים ישאו שם זה.⁴⁷ למוסד יהיה תקציב נפרד וחשבון בנק נפרד מאלה של א"ע. כן נרשמה הצעתו של מונטור להקים ועדה מייעצת לבי"ס קפלן, בעיקר לעזרה בגיוס מורים ובגיבוש תכניות לימוד חדשות, במסגרת הוועדה האקדמית בראשות הפרופסור להיסטוריה אוסקר ינובסקי.⁴⁸

ראוי לאזכור שבפברואר 1953, עת ההכנות להקמת בית-ספר קפלן היו בראשיתן, כתב הפילוסוף הנודע ישעיהו ברלין תזכיר שהטיל ספק מודגש בצורך להקים בישראל החדשה מוסד הדומה לבית-הספר לכלכלה הלונדוני (LSE).⁴⁹ טענתו הראשונה הייתה למעשה ביקורת חריפה על המוסד הלונדוני: עדיין כלכלה ומדע הפוליטיקה הם מדעים החסרים דיסציפלינה ייחודית אמיתית; הוראתם בלבד אינה מסוגלת להקנות השכלה כללית סולידית, שהיא לפי הניסיון הבריטי מועילה הרבה יותר לאנשי מינהל ולמדענים מאשר הוראת כלכלה, פוליטולוגיה, ומעל לכל סוציולוגיה.⁵⁰ לכן גם לא הוציא LSE או מוסד אמריקני דומה מספר ניכר של מצטיינים בעולם המדע או הממשל. טענתו השנייה הייתה מכוונת נגד הזמנת פרופסורים מחוץ-לארץ, כי אנשים מדרגה ראשונה לא יבואו. לכן יש להעדיף הכשרת צעירים מקומיים בחוץ-לארץ. 'המשימה הראשונה היא ליצור אנשים [מתאימים], ורק אחר-כך להתאים להם את המשרות [התקנים].'⁵¹ התזכיר נשלח לשפרינצק ובעקבותיו נפגשו השניים ב-18 במרס. עקב השיחה בא ברלין לידי המסקנה שכבר מאוחר מדי למנוע את מימוש הפרויקט או להשפיע על פרטיו. ניתן להעיר שעיקר דבריו של ברלין שיקף את המסורת הבריטית, בדעת הקהל ובנוהג השירות הציבורי, שהעדיפה השכלה גבוהה כללית על התמחות ופרופסיונאליות. מסורת זאת, שהכרנו אותה בפעולתה גם בארץ בתקופת המנדט, החלה להתערער רק באיטיות רבה אחרי מלחמת העולם השנייה.⁵²

מבחינת א"ע זירז הלחץ החיצוני מצד ידידי קפלן המנוח את התהליך של ההפרדה (החלקית), לפי שעה) בין הפקולטות לרוח ולחברה. מאז ש'מדעי החברה' הוכרו בשנת 1949 כיחידת משנה בפקולטה למדעי הרוח, בדומה למדעי היהדות וכיו"ב, ונוכח גידולו המהיר של מספר התלמידים בתחום, עלו מדי פעם ההצעות והתביעות לכינון פקולטה נפרדת. בישיבת מועצת הפקולטה למדעי הרוח ב-4 ביוני 1952 אמר הרקטור דאז, פרופ' מ' שוובה, כי 'את מדעי החברה יש להפריד במשך הזמן לגמרי מהפקולטה למדעי הרוח ולהפכם לפקולטה מיוחדת'. ובישיבת הסינט ב-17 ביוני 1953, בעת מסירת פרטים על ההצעה להקים את הפקולטה 'בהקדם', נאמר: 'הצעה זו נדונה כבר

⁴⁷ מאז השיבה להר הצופים אכן נעלמו הלוחית והכינוי 'בניין קפלן'. כיום לרשות הפקולטה מספר בניינים; המחלקה לכלכלה שוכנת בבניין על-שם פרץ נפתלי. שמה המלא הנ"ל של הפקולטה מוזכר בפרסומי א"ע מועטים בלבד, ולא בניירות הפקולטה עצמה כנהוג בעבר.

⁴⁸ ועדה אקדמית זאת נוסדה בזמנו על-ידי ההיסטוריון הנודע סאלו בארון; ראו חלק א', עמ' 26. ינובסקי, פרופסור בסיטי קולג' של ניו-יורק, היה משנת 1951 סגן-נשיא של שוחרי א"ע בארצות-הברית; אחר-כך גם חבר בחבר הנאמנים של א"ע.

⁴⁹ התזכיר והמכתבים הנלווים (אל א"י הופיין וממנו) בתיק 2276/1953.
⁵⁰ נדמה שהסוציולוגיה, והכוונה למנות חמישה פרופסורים בתחום זה בהמשך הזמן, עוררה ביותר את חמתו של ברלין במידע שהיה לפניו. אחרי שטען שזו עדיין איננה תחום מדעי ושהוראתה אינה תורמת לידע או לחינוך, 'לא אוסיף דברים על סוציולוגיה, שנראית נושא ספקולטיבי שאינו ראוי לתמיכה מצד מוסדות שמשאביהם נדירים'.

⁵¹ בטענתו הראשונה כיוון ברלין לדעת רבים מהמורים הוותיקים במדעי הרוח בא"ע. במרבית טענתו השנייה התפרץ לדלת פתוחה, כפי שראינו.

⁵² השווה הדיון בספר Alfred W. Coats (ed.), *Economists in Government: An International Comparative Study* (Durham NC, Duke University Press 1981), בפרט עמ' 39-40. [הפנייה של א' קליימן, שתרים את הפרק הישראלי לספר.]

במשך שנים אחדות, ללא קשר עם הקמת בית-ספר על שם קפלן, אולם יצירת בית-הספר הזה והעמדת אמצעים כספיים גדולים להגשמת התכנית נתנו דחיפה להקמת הפקולטה בקרוב.⁵³ באותה ישיבת סינט גם אושרה ההצעה 'להתקנת היחסים' בין שתי הפקולטות בעתיד, שאושרה קודם לכן במועצת הפקולטה למדעי הרוח (ב-10 ביוני). עיקרי ההצעה היו המשך קיומה של ועדת הוראה משותפת, דיון משותף בתכניות לימודים ובאישור דוקטורטים, ומתן אפשרות לתלמידים לבחור חוגים משתי הפקולטות. בוויכוח שהתנהל בישיבת המועצה הביע דיקן מדעי הרוח, ש"ה ברגמן, 'צער' על ההפרדה ואילו רוטנשטרייך דיבר מפורשות נגדה. לעומתם ציין בקי, שעמד בראש הוועדה למדעי החברה, שהצורך בצעד זה הובלט עוד לפני שנים מספר, לרגל הסתעפות הפקולטה [המשותפת] והתפתחותם הרבה של החוגים במדעי החברה.

מתחילת שנת הלימודים תשי"ד הופיעה הכותרת 'הפקולטה למדעי הרוח והפקולטה למדעי החברה' הן בראש הפרוטוקולים של המועצה המשותפת והן בראש רשימות השיעורים (אחר-כך ה'שנתונים'). אין ספק שמערכת 'היחסים' הנ"ל גרמה לכפילויות ולתוספת סרבול בנהלים, מה עוד שלפקולטה החדשה הייתה מערכת נפרדת, מקבילה, של מועצה, ועדת הוראה, וכיו"ב. (ההפרדה המלאה הושגה רק כעבור חמש-עשרה שנה, בהחלטת הסינט מיום 6 במרס 1968 !)

כפילות וסרבול נגרמו גם על-ידי כינון 'ועד מנהל' (מעין חבר נאמנים) נפרד לבי"ס קפלן, ולו ועדת מינויים, ועדה תקציבית, ועוד. היו בו ראשיה האקדמיים והמנהליים של אי"ע, לפחות שניים ממורי הפקולטה, שני נציגים של ועד הידידים האמריקנים, ונציגים של משרדי הממשלה (בדרך-כלל ממשרד ראש הממשלה וממשרד החינוך), הסוכנות היהודית, בנק ישראל ובנק לאומי.⁵³ יושב הראש הראשון היה פנחס לבון, שהתפטר במאי 1954 עקב התמנותו לשר הביטחון. במקומו נבחר דוד הורוביץ, שמילא תפקיד זה במשך שנים רבות. אולם עם עבור הזמן נהיה קשה יותר ויותר לכנס את הוועד, שחבריו היו ממילא עסוקים מאוד בענייניהם האחרים, וחשיבותו פחתה והלכה בהדרגה.⁵⁴

ביום 15 ביולי 1953 נערכה ישיבתה הראשונה של מועצת הפקולטה למדעי החברה, ורוברטו בקי, שהיה עד אז יושב-ראש הוועדה למדעי החברה, נבחר כדיקן הראשון. כעבור ארבעה ימים נתכנס הוועד המנהל של בית-ספר קפלן לישיבתו הראשונה, בראשות דוד הורוביץ, ונערך טקס הנחת אבן הפינה לבניין הפקולטה. בניין קפלן הושלם בשנת 1956 והיה הראשון לבנייני ההוראה בקרית האוניברסיטה החדשה בגבעת רם.⁵⁵

---

⁵³ הרכב הוועד המנהל נקבע בהסכם מיום 17.3.1953, עליו חתמו פרופסור מזר וד"ר סנטור מטעם אי"ע והשר לבון, השר פנחס רוזן, דוד הורוביץ, ד"ר ולטר איתן, ומר יוסף רוזן 'המרכז' מטעם הוועד הציבורי היוזם. ההרכב הורחב בהסכמה עם מר מונטור שתוארה לעיל. על התקנות ותזכיר ההתאגדות של התאגיד הפרטי, שהוקם כאישיות משפטית נפרדת של בי"ס קפלן, חתמו פנחס לבון ויאיר ארן (האדמיניסטרטור של אי"ע). ראו ארכיון אי"ע תיק 180/1953 ותיק 2620/1954. במידה רבה הקביל הסדר הוועד המנהל של בי"ס קפלן לזה של בית הספר לרפואה [הערת ש"נ אייזנשטדט].
⁵⁴ כמשתקף בתיקי 2620 (ישיבות הוועד המנהל).
⁵⁵ קדמו לו בנייני המעבדות באגף המזרחי של הקמפוס.

כינון מכון פאלק למחקר כלכלי בישראל⁵⁶

בראשון בינואר 1954 החל בפעולתו "מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל" (Falk Project for Economic Research in Israel), מכון עצמאי שהוקם ביוזמתה של קרן פאלק מפיטסבורג (The Maurice and Laura Falk Foundation).⁵⁷

ממשלות ישראל הראשונות שאפו להנהיג משטר של כלכלה 'מודרכת' או 'מכוונת' אך נתקלו, בין היתר, במחסור בנתונים הסטטיסטיים – ובפרט המקרו-כלכליים -- שהיו דרושים לתכלית זאת. דיונים בנושא זה, בהשתתפות נציגים של רשויות הסיוע של ארצות-הברית, הניבו פנייה אל קרן פאלק בבקשה למימון מכון למחקר כלכלי בישראל. הכנות ובירורים שונים כללו סיור ואיסוף מידע בארץ על-ידי א' ד' ה' קפלן, עמית בכיר במכון ברוקינס.⁵⁸ על סמך דיווחו ביקשה הנהלת הקרן את סיימון קוזנץ ודניאל קרימר⁵⁹ לשהות בחלק מחורף 1953/54 בישראל ולעבד תכנית התחלתית ל"מרכז פאלק". תפיסתם את תפקידי המרכז הייתה רחבה ביותר, בכיוונים המקרו- והמיקרו-כלכליים גם יחד, ושמה דגש על אובייקטיביות מדעית בממצאי העובדות ובניתוחן. כן הדגישו את תפקידו של המרכז בהכשרה ואימון של חוקרים ישראלים.⁶⁰

מרכז פאלק החל בפעילותו ב-1 בינואר 1954, על-סמך מענק לחמש שנים מקרן פאלק. בשנתיים הראשונות ניהל דניאל קרימר את המרכז ובשנה השלישית היה הרולד לובל⁶¹ – אף הוא מדען אורח – מנהל המחקר של המרכז. החל ב-1957⁶² ועד 1971 היה דן פטינקין מנהל המחקר. בארצות-הברית כיהנה ועדה מייעצת, בת 5-6 חברים ובהם קוזנץ שהיה יושב-ראש המרכז, שפעלה למעשה כמועצת מנהלים של מרכז פאלק. הוועדה אישרה את תכניות המחקר והתקציבים, ביקרה והעריכה את כתבי-היד של המחקרים ואישרה כתבי-יד לפרסום. קשר הדוק נשמר עם הוועדה המייעצת הן בתכתובת תכופה והן בביקוריו התקופתיים של קוזנץ בירושלים.

⁵⁶ הסעיף מסתמך על The Falk Project etc., A Ten Year Report 1954-1963 (Jerusalem, Sept. 1964) ובפרט על מאמרו של דן פטינקין "A Decade of Activity" (עמ' 11-38), ועל זיכרונו של נדב הלוי שהיה חבר המחקר הראשון של מרכז פאלק.

⁵⁷ בני משפחת פאלק, ובראשם האחים מוריס וליאון (שנפטרו ב-1928), היו תעשיינים ופילנתרופים בקנה מידה גדול. בשנת 1929 ייסד מוריס פאלק (1866-1946) את הקרן הני"ל לזכר אשתו לורה, בסכום של 10 מיליון דולר, לשם קידום 'מחקרים חברתיים לטובת האנושות'. בבוא העת תרם את מרבית עזבונו לקרן. בן אחיו, ליאון הבן, עמד כל השנים בראש הקרן; המנכ"ל היה סטיל גאו (J. Steele Gow), שהיה קודם לכן 'דיקן לענייני מנהל' של אוניברסיטת פיטסבורג. הקרן תוכננה להעניק את כל הונה ופירותיו תוך 35 שנה, ולכן פורקה סופית בסוף שנת 1965. תרומותיה כוונו למחקר כלכלי, לחינוך פוליטי, ולצרכי ציבור של העיר פיטסבורג. J. A. L. Starrett, The Maurice and Laura Falk Foundation (Pittsburg PA, 1966) (הפנייה של נדב הלוי).

⁵⁸ קפלן היה אחר-כך היו"ר הראשון של הוועדה המייעצת של מרכז פאלק. התייעצויותיו בארץ מוזכרות גם במכתבי הנרי בלוד (מנציגות האו"ם) אל בונה מיום 13 בנובמבר 1952 ואל ד"ר סנטור מיום 11 במרס 1953 (ארכיון א"ע, תיק 2276).

⁵⁹ Simon Kuznets, 1901-1985), מחשובי החוקרים במקרו-כלכלה ובצמיחה כלכלית ומחלוצי החשבונאות הלאומית, חתן פרס נובל בשנת 1971, היה מני אז יועץ וידיד למכון פאלק ולמחלקה לכלכלה בא"ע. Daniel Creamer נמנה עם מחברי המחקר החלוצי על כלכלת ארץ-ישראל ועתידה שיצא בשנת 1946 מטעם "מכון אמריקני לארץ-ישראל" בווישינגטון – Robert R. Nathan, Oscar Gass & Daniel Creamer, Palestine: Problem and Promise (1935), עבד בשירות הציבורי בשנים 1936-1943, במנהלת הביטוח הלאומי ואח"כ במדור לחשבונאות לאומית של משרד המסחר, ולאחר מכן ב-NBER.

⁶⁰ ראו פרוט במאמרו של פטינקין (הערה מס' 52) עמ' 11-12.

⁶¹ Harold Lubell, בעל תואר ד"ר מאוניברסיטת הרווארד (1953), עבד במרכז פאלק מתחילתו והיה מנהלו המדעי בשנת 1956. לפני כן עבד בלשכה הסטטיסטית של האו"ם בניו-יורק ובגינבה וככלכלן במשלחת ארה"ב בפריס (1949-1953).

⁶² במסגרת השבתון שלו בשנת הלימודים תשט"ז (1955/56) הקדיש פטינקין זמן גם לביסוס ידיעותיו במחקר אמפירי, בקשר עם קוזנץ (שלימד באוניברסיטת פנסילבניה בשנים 1930-54, בגיון הופקינס בשנים 1954-60, ואח"כ בהרווארד).

בישראל פעלה ועדה מייצעת למדעי הכלכלה והחברה של 'האגודה הישראלית לקרנות מחקר וחינוך' (Israel Foundation Trustees), שנוסדה לייצג בישראל קרנות פילנתרופיות כגון קרן פורד. ועדה זו הייתה מורכבת מפרופסורים למדעי החברה מא"ע ומאנשי ציבור, והרכבה שונה מדי פעם.⁶³ 'האגודה' גם שימשה בתפקיד הסוכן הפיננסי של מרכז פאלק.

בסוף שנת 1958 אישרה קרן פאלק, על-פי המלצת הוועדה המייצעת האמריקנית, מענק חמש-שנתי שני להמשך קיומו של המרכז.⁶⁴ לקראת סיום תקופה זאת החלו הוועדה המייצעת ומנכ"ל קרן פאלק, גאו, לדון בשאלת האפשרות והנחיצות (שנבעה גם מפירוקה הצפוי של הקרן בתום 35 שנות קיומה) של הפיכת המרכז למוסד ישראלי עצמאי של קבע, מכוח פירותיה של קרן 'הקדש' מיועדת למטרה זאת ובשליטת חבר נאמנים ישראלי. באביב 1961 דן סיימון קוזנץ בנושא זה עם אישים שונים בארץ, ובעקבות הדוח החיובי שלו הגיע גאו לארץ. הוא נועץ באישים מראשי המגזר היצרני הפרטי ובפקידי ממשלה בכירים. כן ניהל משא-ומתן עם שלטונות א"ע בדבר השתתפותה בקרן האמורה על בסיס של שוויון, בכוונה שהמוסד החדש יהיה קשור לבי"ס קפלן (הפקולטה למדעי החברה) של האוניברסיטה. א"ע תרמה את חלקה לקרן לייסוד המכון, בעזרת הסוכנות האמריקנית לסיוע חוץ (USAID), ובאביב 1963 אישר גם חבר הנאמנים של קרן פאלק את המענק.⁶⁵ לפיכך כונן ב-1 בינואר 1964 "המכון למחקר כלכלי בישראל על-שם מוריס פאלק" (Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel) שנועד בכינוי המקוצר 'מכון פאלק'.

יושב-ראש חבר הנאמנים הראשון של המכון היה ד"ר ארנסט להמן, מראשי קבוצת בנק לאומי. על ארבעה-עשר הנאמנים נמנו פרופסורים מא"ע (כולל הדיקן, תחילה של מדעי הרוח ואחר-כך של מדעי החברה, בתוקף תפקידו) ואנשי כלכלה בכירים (ביניהם דוד הורוביץ, נגיד בנק ישראל הראשון ויו"ר חבר הנאמנים של בי"ס קפלן). 'מנהל החקר' היה דן פטינקין, המזכיר הייתה חסידה ניצן, והעורכים היו מוריס גרדל [Gradel], יעקב קופ [עברית] ושושנה פרוינד [אנגלית].⁶⁶ בשנותיו הראשונות התרכז מרכז פאלק באיסוף הנתונים הבסיסיים לחשבונאות הלאומית ובפיתוח השיטות לאיסוף המידע ולאומדן הגדלים המקרו-כלכליים של ישראל, בשיתוף עם היחידה לחשבונות לאומיים בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. המחקרים העיקריים במסגרת מרכז פאלק היו של דניאל קרימר (ההכנסה הלאומית 1950-1954), הרולד לובל (ההוצאה הלאומית 1950-1954) ונדב הלוי (העסקאות הבינלאומיות 1952-1954). כשנסתיים החומש הראשון לפעילות מרכז פאלק כבר עברה משימת האיסוף והניתוח השוטפים של הגדלים המצרפיים ליחידה לחשבונאות לאומית בלמ"ס ולמחלקת המחקר של בנק ישראל, שהחלה בפעולתה בדצמבר 1954 (ונוהלה על-ידי דוד כוכב, מראשוני תלמידיו של פטינקין בא"ע). לפיכך יכול היה מרכז פאלק להפנות את עיקר תשומת לבו למחקרים בעלי השלכות למדיניות הכלכלית.⁶⁷

מחקרי מרכז פאלק הבאים, שחלקם הוחל במקביל למחקרי החשבונאות הלאומית הנ"ל, נסקרו על-ידי דן פטינקין תחת חמישה ראשים: משאבי אנוש; צריכה, חיסכון ומוסדות פיננסיים;

⁶³ שני ההרכבים הראשונים מפורטים שם (הערה מס' 52), עמ' 13.

⁶⁴ סך שני המענקים הסתכם ב- 815 אלף דולר כמעט. (ראו הספר המצוטט בהערה מס' 53, עמ' 62)

⁶⁵ שם.

⁶⁶ המכון למחקר כלכלי וכו', דין וחשבון 1966-1964 (ירושלים, ספטמבר 1967), "נדפס בעברית ובאנגלית בעת ובעונה אחת".

⁶⁷ ראו מאמרו של פטינקין "עשור של פעילות" (הערה 52 לעיל, עמ' 14-15).

צמיחה ושינויים מבניים; סחר חוץ ומאזן התשלומים; ומחקרים מתודולוגיים. המחקרים שאושרו על-ידי חבר הנאמנים, אחרי ביקורת ודיונים בהם, פורסמו על-ידי המרכז, חלקם בשיתוף עם למ"ס, רובם בעברית ובאנגלית במקביל. בסדרת "מאמרי מחקר" שכפל המרכז את מאמרי חוקריו שהופיעו בכתבי-עת מקצועיים. על פעילות המרכז גם פורסמו שישה דינים-וחשבונות תקופתיים, ובשניים מהם (החמישי והשישי) נכללו מאמרים חשובים (של גיורא חנוך על התחלקות ההכנסות, ושל חיים ברקאי על הסקטורים היזמיים במשק הישראלי). בהתאם לאחת מכוונות המייסדים גם הכשיר מרכז פאלק חוקרים אמפיריים; וכשמספרם גדל יכלו הם עצמם להכשיר את עוזרי המחקר שלהם – רובם מבין תלמידי המחלקה לכלכלה – בעבודת המחקר. כך הפך אפוא מרכז פאלק, ומכון פאלק אחריו, למקום עבודה (חלקית) והשתלמות גם יחד עבור מורי המחלקה לכלכלה ותלמידיה המצטיינים. עם זאת, גם חוקרים מחוץ לסגל א"ע יכלו להגיש הצעות של תכניות מחקר ל'פאלק'. לכל המחקרים שאושרו מומנו החוקר (במשרה חלקית), עוזרי המחקר, העריכה והפרסום על-ידי המכון. כמו כן העמיד 'פאלק' חצאי חדרים לרשות חוקריו (ברחוב קרן היסוד 17) והקל בכך מאוד על מצוקת המחסור בחדרים בבנין ב"ס קפלן. המנהל המדעי של מכון פאלק היה דרך קבע אחד ממורי המחלקה לכלכלה.

המכון לעבודה ולקואופרציה (1950-1956)⁶⁸

הניסיון להקים 'מכון לעבודה ולקואופרציה', בעזרת מימון הולם ממקורות חוץ ייחודיים, ולמקמו במסגרת המחלקה לכלכלה היה אחד הפרויקטים הכושלים של א"ע. ברל כצנלסון, ממנהיגי תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, שהיה גם חבר בחבר הנאמנים ובוועד הפועל של א"ע, נפטר באוגוסט 1944. כעבור זמן קצר החל משא ומתן בדבר כינון קתדרה לתולדות תנועת העבודה על שמו, במימון הסתדרות העובדים הכללית והאיגודים המקצועיים היהודיים בארצות-הברית. מלבד הבעיות 'הרגילות' של המימון ואיוש המשרות התעורר כבר בשלב התחלתי זה הקושי בהגדרת הנושא: אנשי תנועת העבודה רצו עיסוק בתנועת העבודה היהודית בלבד, בארץ ובעולם, ואילו אנשי א"ע העדיפו יריעה רחבה ככל האפשר. בדצמבר 1944 נערכה פגישה של הנהלת א"ע עם נציגי הוועד הפועל של ההסתדרות -- זלמן רובשוב [לימים שזר], דוד רמז ויוסף שפרינצק -- בה הוסכם שצריך, ראשית כל, לחפש מועמדים מתאימים. המגעים שנמשכו לא נשאו פרי עד קום המדינה.⁶⁹

בתחילת 1949 (ואולי עוד במשך 1948) נתחדשו המגעים לכינון 'מכון לחקר תנועת העבודה ע"ש ברל כצנלסון' ובו קתדרה לתנועת הפועלים היהודית על-שם "אברהם כהן"⁷⁰ וקתדרה לתנועת העבודה בארץ. במקביל טיפלו בנושא הוראת הקואופרציה ומינו ועדה לניהול משא-ומתן עם הסתדרות העובדים גם בעניין זה. בסוף מאי 1949 הגיע ד"ר הנריק אינפילד, מומחה לקואופרציה מארצות-הברית, למתן הרצאות אורח ולבירור אפשרות מינויו בא"ע, אך לפי שעה הוא דחה את ההצעה.⁷¹ בישיבת הוועדה למדעי החברה, ב-23 באוגוסט 1949, דיווח בובר שהסתיים המשא-ומתן עם ההסתדרות והוסכם על כינון 'מכון לקואופרציה ותנועת העבודה' בתקציב של 10,000

⁶⁸ לפי תיקי 2276 (הוועדה למדעי החברה) ו-2614 (המכון עצמו).

⁶⁹ השוו חלק א', עמ' 20-21.

⁷⁰ אברהם קאהן (Abe Cahan, 1860-1951), עיתונאי (ביידיש ובאנגלית), סופר ומנהיג פועלים, הגיע ב-1882 מליטא לארצות-הברית, והיה בשנת 1897 בין מייסדי ה'פארוערטס' (Forverts) שהפך העיתון הגדול ביותר ביידיש באמריקה. היה עורכו וקברניטו בעל העוצמה משנת 1903 ועד מותו.

⁷¹ על מינויו בשנת 1957 – להלן.

ל"י לשנה (בינתיים לשלוש שנים) שחציו יכוסה על-ידי הסתדרות העובדים בישראל וחציו על-ידי האמריקנים.⁷² כל חברי הוועדה, ובפרט טרטקובר ובקי שעמדו לצאת לחוץ-לארץ, נתבקשו לחפש מועמדים מתאימים למכון החדש.

אכן, מספר שמות (ובכללם פרץ נפתלי ויצחק גלפט) עלו על הפרק ושוב ירדו ממנו, מנימוקים שונים של המועמדים הפוטנציאליים. אחת הבעיות הייתה, שהמומחים הבולטים בתחום בארצות-הברית היו מבוגרים, בגיל הקרוב לפנסיה או מעבר לזה, שבריאותם רופפת. לדוגמה נזכיר את אברהם מנס (Abram Menes, 1897-1969), היסטוריון וממנהלי המכון היידישאי המדעי בניו-יורק (YIVO), שהיה מומחה מוביל בתולדות תנועות העבודה היהודיות. בסתיו 1950 ושוב בשנת 1955 הוצע לו מינוי כמרצה [בכיר] בא"ע אך בסופו של דבר דחה את ההצעה. בדומה לכך הועלה שמו של פרופסור זליג פרלמן מאוניברסיטת ויסקונסין, אך נאמר עליו שהוא בגיל הפנסיה ובריאותו רופפת. עוד צוין בדיון במועצת הפקולטה, שמומחיותו היא בתולדות תנועת העבודה האמריקנית הכללית. לכן לא הוצע לו מינוי. הועלה גם הרעיון להזמין מומחים מסוג זה לתקופה מוגבלת, של שנתיים-שלוש, לשם הכשרת היסטוריונים צעירים למחקר בתחומם -- אלא שהמועמדים הצעירים לכך לא נמצאו אף הם.⁷³

המינוי הראשון שיצא לפועל, לא מעט הודות להשתדלותו של אדמיניסטרטור א"ע ורנר סנטור, היה זה של צבי ויטלס. צבי ויטלס (Harry Viteles, 1894-1971)⁷⁴ נולד בבסרביה והגיע בשנת 1904 עם משפחתו לארצות-הברית. בוגר אוניברסיטת פנסילוניה משנת 1917, הפך עד מהרה פעיל במוסדות הסעד היהודיים. בשנים 1920-1924 היה עוזר ראשון למנהל פעילות הגיוינט באירופה, ונשאר קשור למוסד כחבר בוועדה המייעצת לענייני המזרח התיכון של ארגון זה.⁷⁵ בשנים 1925 עד 1948 ניהל את 'הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים בארץ-ישראל' של החברה הכלכלית לארץ-ישראל (PEC). בתפקיד זה הפך איש רב השפעה ופעלים במשק היישובי, וגם כתב מספר גדול של מאמרים ודוחות על נושאים כלכליים מקומיים. כן כתב תזכירים בשאלות של כלכלת היהודים במזרח התיכון עבור הגיוינט. אולם חסרה לוויטלס הכשרה אקדמית מעבר לתואר הראשון, ורובם המכריע של כתביו לא נתפרסמו בכתבי-עת אקדמיים או לא נתפרסמו כלל. למרות זאת נתמנה בקיץ 1950 למרצה [בכיר] בקואופרציה, והוא החל בהוראתו בסתיו אותה שנה.

מייד עם התמנותו החלו טענותיו, שנמשכו גם אחר-כך. ב-5 בנובמבר 1953 כתב פוזננסקי אל בקי, דיקן בית-ספר קפלן, שוויטלס מציע להכריז על משרת מורה ראשי שני בקואופרציה, מכיוון שאינו יכול לבדו 'לפתח את המקצוע כראוי'. המזכיר האקדמי הוסיף, כי אושר מינוי עוזר או חבר מחקר בתחום, אך לא נמצא מועמד מתאים. באוגוסט 1954 נסע ויטלס לשנת חופשה, לצורכי מחקר, ולאחר שובו כתב ב-23 בנובמבר 1955 לדיקן דאז, בונה, שאמנם הודיע על כוונתו לפרוש בסוף שנת 1955/56, אבל מכיוון שרק תלמיד אחד הופיע לשיעור בקואופרציה הוא מעדיף להקדים את

⁷² 'בשעתו', ככל הנראה בשנת 1950, נתקבל מוועד 'חוג הפועלים' (ארבעטער רינג – הערה 17 להלן) סך \$10,000 שערכם בשער הרשמי היה אז 3,600 ל"י. חלק מהכסף הוצא לרכישת ספרים וחלק למבצע צילום ארכיונים בארצות-הברית. [מכתב פוזננסקי 21.8.1953, תיק 22760] למרות זאת הוחלט בדיון של אנשי הכספים בא"ע ביום 23.5.1955 להודיע למר ה'לד מהוועד האמור, שעמד לבקר בארץ, שסך 3,600 ל"י רשום בא"ע לזכות הקתדרה ע"ש אייב קאהן, היא התרומה שנתקבלה בזמנו. [תיק 2614]

⁷³ בפרשה זאת התגשם באופן מובהק 'התהליך ההפוך' אותו תיאר ישעיהו ברלין בתזכירו שנדון בסעיף קודם: קבעו תקנים ואחר-כך חיפשו מועמדים, כשבסופו של דבר היה צריך לבחור בין מועמדים שאיש מהם לא התאים היטב למשרה המוצעת.

⁷⁴ ארכיון א"ע, תיקו האישי.

⁷⁵ מכוח תפקיד זה גם מילא שליחויות גלויות וסודיות מטעם מדינת ישראל.

פרישתו. אין ספק שוויטלס וכן שני הבאים אחריו היו בעלי תפיסת עולם ומתודה מדעית שונה ולא יכלו להשתלב בחוג לכלכלה. מוסדות א"ע קיבלו את התפטרותו, בתוקף מיום 31 במרס 1956, ואף העניקו לו פרס מחקר בסך 1,500 ל"י לסמסטר הקיץ של תשט"ז. בסך-הכל היה אפוא צבי ויטלס חבר סגל א"ע במשך חמש שנים, מתוכן לימד שלוש או שלוש-וחצי שנים.⁷⁶

המינוי השני, של פרדיננד צוייג, אפשר להמשיך את קיום 'המכון'. צווייג (Zweig, נולד 1896)⁷⁷ היה דוקטור למשפטים של אוניברסיטת קרקוב, והחל בשנת 1929 לימד באותה אוניברסיטה 'כלכלה מדינית'. ביוני 1940 הצליח להגיע לאנגליה, דרך רומניה, ושימש יועץ כלכלי לראש הממשלה הפולנית הגולה ומרצה בפקולטה הפולנית למשפטים שהתארכה במשך המלחמה באוקספורד. בתום מלחמת העולם נשאר באנגליה ועסק בחקר מעמדות העמלים ויחסי העבודה בבריטניה, ובכלל זה שנתיים במסגרת אוניברסיטת מנצ'סטר. עד 1952 פרסם 13 ספרים, מהם עשרה באנגלית. הוועדה המקצועית שנתמנתה בקיץ 1953, בהרכב בקי, בונה ופטינקין, ערכה משאל חיצוני כדרוש והגיעה למסקנה, 'שלפרופ' צווייג קוולפיקציות משובחות בתור משקיף וחוקר של התנאים הכלכליים בתחום יחסי עבודה וכו'. עבודותיו הקנו לו שם מוכר בתור חוקר לבעיות חברתיות כלכליות.⁷⁸ הוועדה המקצועית המליצה אפוא למנות את צווייג פרופסור-חבר ביחסי עבודה' במכון לעבודה למשך שלוש שנים, כשעיקר חובותיו יהיו בתחום המחקר, ולהמשיך לחפש למחלקה לכלכלה מורה במקצוע 'כלכלת עבודה' שמהווה גם חלק מתכנית הלימודים בכלכלה. המינוי ברוח המלצה זאת אושר במוסדות א"ע.

צווייג הגיע לארץ בקיץ 1954 והתחיל בהוראה חלקית בשנת תשט"ו (1954/55) ובהוראה מלאה בשנת תשט"ז. אולם צווייג לא מילא אחר הציפיות בתחום המחקר האנליטי של יחסי העבודה בארץ (בתחום ההוראה לא היו ציפיות רבות מלכתחילה), ומהצד האחר לא הצליחה א"ע לגייס מדען בעל שיעור קומה וגם כישרון ארגוני-מנהיגותי שירכז את התחום במחלקה. על כן הודיע בונה, הדיקן, לצווייג ביולי 1955 שא"ע אינה רואה אפשרות להפוך את ההסכם עמו להסכם של קבע. כדי לאפשר לו את השלמת מחקריו יארכו את מינויו לשנה רביעית, זאת אומרת עד סתיו 1957 -- אך צווייג העדיף להפסיק את עבודתו בא"ע ב-15 בנובמבר 1956.

המינוי השלישי הוענק להנריק צבי אינפילד (Henrik F. Infield, נולד 1901).⁷⁹ אינפילד, בעל דוקטורט מאוניברסיטת וינה משנת 1925, עבר במשך עשור בארצות מספר ועסק בהוראה ובעריכה. בין היתר שהה בארץ-ישראל בשנת 1934. בשנת 1941/42 היה פרופסור אורח באוניברסיטת קולומביה, ובהמשך השנה נתמנה למנהל מכון לחקר החקלאות בקבוצות ולהתיישבות כפרית, שמומן על-ידי קרן בשם Norman Foundation. בתפקיד זה שימש עד שנת 1957; כתב שלושה ספרים, ביניהם אחד על ארץ-ישראל,⁸⁰ ומאמרים רבים. בסתיו 1948 המליץ עליו פרופסור אלי גינצברג⁸¹ המלצה מסויגת; אולם בשנת 1949, אחרי ביקור ודיונים בא"ע, סירב לקבל מינוי.

⁷⁶ כעבור שנים יצא ספרו רב הערך והממדים (שבעה כרכים) *A History of the Co-operative Movement in Israel: A Sourcebook* (London, Valentine, Mitchell 1966-1970), שבכתובתו עסק גם בתקופת שירותו בא"ע.

⁷⁷ ארכיון א"ע, תיקו האישי. שם מוזכר גם שידע עברית בנעוריו.

⁷⁸ חלק מהמכתבים, וביניהם זה של פרופ' ארתור לואיס (W. A. Lewis), שלימד אז במנצ'סטר, כללו 'הערכות מרחיקות לכת'.

⁷⁹ בעיקר לפי תיקו האישי בארכיון א"ע.

⁸⁰ *Cooperative Living in Palestine* (New York 1944, London 1946).

⁸¹ ראו חלק א', עמ' 29 והערה 86.

בפברואר 1956 נתחדש הטיפול בנושא, בעקבות מכתב יצחק גלפט (עליו להלן) אל בונה, בו סיפר שעקב סגירת המכון עם פטירתו של נורמן⁸² רוצה אינפילד להשתקע בישראל. ועדה מקצועית (בהרכב בונה, בקי, זילברנר והשופט [צבי] ברנזון) המליצה על מינויו של אינפילד כפרופסור-אורח (בדרגת פרופסור-חבר) בקואופרציה למשך שלוש שנים. במרס 1957 הוצא מכתב המינוי והוראתו החלה באוקטובר של אותה שנה. בפועל הוא לימד במשך שלוש השנים תשי"ח-תשי"ך. ברם, לאחר קריאת הדוח של ועדה מקצועית חדשה (בהרכב אייזנשטדט, בקי, יעקב כ"ץ ופטינקין) החליטה הוועדה המתמדת ב-10 ביולי 1959 'שאיננה רואה מקום למינויו של פרופסור אינפילד למשרה קבועה...'. מסתבר שעבודתו המחקרית והוראתו לא היו ברמה ההולמת את תביעות בית-ספר קפלן. בתחילת נובמבר שוחחו עמו כ"ץ, בקי ופטינקין והציעו לו להודיע מצדו על הפסקת עבודתו בא"ע. כן הוצע לו לשהות שנה נוספת בירושלים כחוקר. ב-10 בינואר 1960 הגיש אינפילד מכתב התפטרות. בשנת הלימודים תשכ"א החל פרופ' יצחק גלפט להורות קואופרציה בירושלים, אך מינויו שייך לפרשת השלוחה בתל-אביב אשר תידון בפרק הבא.

להשלמת התמונה נאזכר את המאמצים לקיים את 'המכון לעבודה ולקואופרציה על-שם ברל כצנלסון' בכוחות המצויים ממילא בארץ ובפרט בא"ע. ליושב-ראש המכון מונה זלמן שזר,⁸³ ממנהיגי ההסתדרות הכללית, שאמנם היה לא רק פוליטיקאי אלא גם איש הרוח, אך מינויו ליושב-ראש נועד בעיקר לפייס את הנהגת ההסתדרות ולהניעה לממן את פעילות המכון, למרות שטרם כלל את הנושא של תולדות תנועת הפועלים בארץ. כן קיוו שמכוח קשריו יסייע שזר בגיוס הכספים מארצות-הברית. כדי לאפשר מינוי זה אושרה לשזר דרגה של חבר מחקר בא"ע. שנית נתבקש זילברנר לכלול בהוראתו קורסים בתולדות הסוציאליזם (הכללי) כדי שייחשב כשייך גם למכון. ושלישית צורף למכון ישראל היילפרין (Halpern 1910-1971), שהיה משנת 1949 מורה לתקופה החדשה בחוג לתולדות ישראל ולימים מעמודי התווך של החוג. היילפרין עסק אמנם בין היתר בתולדות תנועת הפועלים היהודית, אך עם זאת הייתה בחברותו במכון מידה של מלאכותיות.

בשנת תשי"ד שהה היילפרין בשנת חופשה בארצות-הברית, אשר במסגרתה גם השתדל בנושא מימון המכון; וכן פעל בעניין זה מנדל שניאורסון, איש הכספים המרכזי בא"ע, שהיו לו קשרים ענפים בתנועת הפועלים היהודית באמריקה. הצלחתו של היילפרין הייתה בעיקר בקבלת היתר לצלם את החומר הארכיוני של פועלי ציון באמריקה ושל 'הארבעטער רינג'.⁸⁴ זאת ועוד, בסוף יוני 1954 החליטה הוועידה השנתית של פועלי ציון באמריקה לשלוח לא"ע העתקי צילום מלאים של כל מסמכי ארכיונה כמתנה לכבוד יובלה החמישים של התנועה. כן הבטיח מנהל הארכיון לשלוח לא"ע את כל דברי הדפוס וכתבי היד הכפולים. לעומת זאת לא הצליח היילפרין לצלם את ארכיון הבונד.⁸⁵

⁸² 'ונסתתמו כנראה המקורות הכספיים להבטחת קיומו של המפעל הסימפטי הזה'. (תיק אישי אינפילד)

⁸³ שזר, מלפנים שניאור זלמן רובשוב (1889-1974), לימים נשיא המדינה (1963-1973).
⁸⁴ 'חוג הפועלים' (Workers Circle) נוסד ב-1900 והיה איגוד לטיפוח מפעלי תרבות ועזרה הדדית וכן לתמיכה בתנועות סוציאליסטיות יהודיות בעולם. משנת 1934 היה עמוד התווך של ועד הפועלים היהודים (Jewish Labor Committee).

⁸⁵ (ארכיון א"ע, תיק 2614). החומר מפועלי ציון ומה'חוג' אכן הגיע, והוא שמור (יחד עם יתר ארכיונו של פרופ' היילפרין) בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי. [תודה לד"ר אהרן קידר ממרכז דינור על המידע.]

ב-21 בפברואר 1955 כתב שניאורסון מניו-יורק אל מזר (הנשיא-רקטור של א"ע) שבתנועה האמריקנית אכזבה גדולה מאי-כינונה של הקתדרה על-שם אייב קאהן, ובה בעת הצטמצמו הכנסות ארגוני הפועלים בגלל המגביות הציוניות. בחודש שאחרי זה, על סמך מידע והנחיות מירושלים, הסביר שניאורסון ליעקב פאט, מזכיר ועד הפועלים היהודים, שבתחילת תשט"ו התחיל מדור תנועת העבודה היהודית לתפקד בפועל, באמצעות קורסים של היילפרין, בקי, זילברנר וצווייג, ונחתם הסכם עם אברהם מנס (כמוזכר לעיל). עקב כך הבטיח פאט משלוח תשלום ראשון על חשבון התמיכה בקתדרה, אך כזכור מנס לא בא. המאמצים לגיוס הן מימון הן אנשים נמשכו עד אמצע 1956, ללא הועיל. בית-ספר קפלן סירב לשאת בחלק מהעול הכספי, ההסתדרות לא עמדה בהתחייבויותיה, ומאמריקה לא באה הישועה. זאת למרות שלאמריקנים הוצע לממן 'זמנית' את התשתית של המכון העתידי: פיתוח הספרייה והארכיון, הענקת מלגות למתמחים בתולדות תנועת העבודה היהודית, ופרסומים. בזאת נסתם הגולל, מכל היבט מעשי, על 'המכון ללימודי עבודה וקואופרציה', ושמו גם נעלם מתכניות הלימודים של החוג לכלכלה.⁸⁶ נותרו הקורסים של זילברנר בתולדות הסוציאליזם והקורסים בקואופרציה.

הרחבת החוג, שלב שני, וגיוונו

במחצית השנייה של שנות החמישים שבו המשתלמים הראשונים והצטרפו לסגל המחלקה. אמוץ מורג ומיכה מיכאלי חזרו מלימודי דוקטורט באוניברסיטת ג'ונס הופקינס ומהשתלמות נוספת אחריהם. ד"ר מורג הגיע באביב 1955 ולימד קורס ב'תורת המסים' בסמסטר הקיץ של תשט"ו. ד"ר מיכאלי החל ללמד בשנת הלימודים תשט"ז (זאת אומרת מסתיו 1955) קורס ב'מסחר בינלאומי'. שניהם לימדו באותה שנה, שנת חופשה של פטינקין, את הקורס 'מבוא לכלכלה' (שניתן אז לראשונה בשתי קבוצות מקבילות).

נוסף על הוראת מקצועות התמחותם -- כעבור שנים מועטות הוגדר הקורס של מורג 'תורת המימון הציבורי' -- לקחו מורג ומיכאלי בשנים הבאות חלק בהוראת 'המבוא' ואפשרו בכך את הוראתו בקבוצות מקבילות, תוך היענות החוג לגידול במספר התלמידים: בשנת תשט"ז⁸⁷ היו, כאמור, שתי קבוצות 'מבוא', ובשנת תש"י נוספה להם קבוצה נפרדת (של 2 ש"ש בלבד) עבור מי שרצו להגדיר עצמם מראש 'לא כלכלנים', מחוגים אחרים או מהפקולטה למשפטים.⁸⁸ תלמידי כלכלה שלא הגיעו לציון מינימאלי של 'כמעט טוב'⁸⁹ בקורס המבוא (באחד משני מועדי הבחינה), לא יכלו להמשיך בקורס 'תורת המחירים' ונאלצו לחזור על 'המבוא' או להפוך 'לא כלכלנים' בדיעבד. בשנת תש"י החלה גם הוראת 'תורת המחירים' בשתי קבוצות מקבילות; ואילו לקורס המבוא היו מתש"ח שלוש קבוצות, מלבד הקבוצה הנוספת 'ללא כלכלנים' (אותה לימד מורג). בשנת 1957 הצטרף לחוג גם ניסן לויתן, ולימד קודם כל 'תורת המחירים'. לויתן סיים בא"ע לימודי תואר ראשון בכלכלה וסטטיסטיקה ובשנת 1954 לימודי תואר שני בכלכלה ו'המזרח

⁸⁶ אבל שמו של המכון המשיך עוד שנים רבות להופיע בתקציבי החוג.

⁸⁷ המצב בשנת תשט"ו אינו ברור מתוך השנתון. לעתים קרובות, בגלל הצורך בתכנון השנה הבאה במועד מוקדם, הוכנסו שמות או קורסים של חוזרים או מצטרפים מחוץ-לארץ לשנתונים, מבלי שהייתה ודאות שאכן יגיעו במועד הצפוי. בדומה לכך לא ברור באיזו שנה החלה הוראת 'מחירים' בשתי קבוצות.

⁸⁸ החל בשנת תש"ך הייתה גם קבוצת 'לא כלכלנים' נפרדת בקורס על כלכלת המזרח התיכון (אותה לימד ד"ר י' הרשלג).

⁸⁹ לפי הגדרת החוג בתכניות הלימודים שפרסם: ציון גבוה מ"מספיק+" ב"מבוא לכלכלה". בהמשך הזמן הוגדר ציון "מבוא" בשם "ע"כ (= עבר ללא כלכלנים).

התיכון בזמן החדש'. במשך שנתיים וחצי השתלם באוקספורד בכלכלה ואקונומטריקה והשתתף במחקר על סקרי חיסכון באנגליה. מדריכו העיקרי שם היה ל"ר קליין (Klein)⁹⁰, אז במכון הסטטיסטי באוקספורד. לויתן התמחה בחקר תקציבי משפחות, בפרט בצד החיסכון, וכתב עבודת מחקר על 'התנהגות מרכיבי החיסכון' שלא סיים אותה.⁹¹ כנראה שהגיע בזמן כדי להשתתף בהוראה בסמסטר השני של תשי"ז. לויתן לימד אחת מקבוצות הקורס 'מחירים' במשך שנים רבות והיה מורה פופולארי מאוד; כן הוסיף קורסים לתואר שני בנושאים של תקציבי משפחות.

בשנת תשי"ט (1958/59 – הראשונה בה נהגה שיטת הטרימסטרים) הצטרפו עוד שני משתלמים-חוזרים לחוג ותרמו תרומות חשובות לגיוונו. ד"ר חיים ברקאי חזר מלימודים ב-LSE בלונדון והחל בהוראת 'מבוא' וקורס חובה לתלמידי מ"א על תולדות המחשבה הכלכלית. כן לימד בהמשך השנים קורסים בכלכלת פיתוח ונושאים קרובים.

בשנת 1958 הצטרף גם ד"ר יהודה גרינפלד (Grinfeld; 1960-1930), בוגר הא"ע בכלכלה ומדע המדינה (1952) ומוסמך שלה בכלכלה וסטטיסטיקה (1955).⁹² בשנת 1958 חזר עם דוקטורט מאוניברסיטת שיקגו. היה מומחה החוג להוראת אקונומטריקה וכלכלה מתמטית, השתתף בהוראת 'מחירים', ותלו בו תקוות רבות. בדצמבר 1959 העביר כ"ף, אז דיקן בית-ספר קפלן, המלצה להעלאתו לדרגת מרצה [בכיר], בציינו שראשי החוג לכלכלה (בונה ופטינקין) היו כבר בשנת 1958 סבורים שמגיעה לגרינפלד דרגה זאת, אך לא רצו ליצור תקדים. ב-1 ביולי 1960 אושרה הדרגה בוועדת המינויים. גרינפלד עמד אז לצאת לשנה של חופשה מיוחדת באוניברסיטת שיקגו, שאושרה על סמך המלצת פטינקין 'בשם האינטרס לזמן ארוך של החוג, לעריכת מחקר השוואתי על 'הון ההשכלה' בארצות-הברית ובישראל. טביעתו בים באמצע יולי 1960 הייתה אבדה גדולה לחוג ולכלל המקצוע.⁹³

לברקאי (אחרי חצי שנה כמדריך) ולגרינפלד, כמו קודם לכן למורג ולמיכאלי, הוענקה דרגת מרצה (אז 'מדריך'); ללויתן הוענקה דרגת מדריך (אז 'אסיסטנט מן המניין'), שהייתה מיועדת לבעלי תואר שלישי, מכוח המלצה מיוחדת ומנומקת של פטינקין.

בשנת הלימודים תשי"ד נפתח גם הפתח הראשון להחדרת המתודיקה הכלכלית החדשה (נוסח פטינקין, כביכול) להוראה של כלכלת ישראל, עם הפקדתו של אורי בהרל על 'התרגיל' בקורס 'כלכלת ישראל, חלק א' שהיה חובה על תלמידי החוג. אורי בהרל,⁹⁴ יליד 1928, הצטרף לקיבוץ צרעה אחרי שירותו בפלמ"ח ובצה"ל והיה חבר הקיבוץ עד החלטתו לצאת ללימודים בסתיו 1951. סיים תואר ראשון בשנת 1955 ותואר שני, בכלכלה, סטטיסטיקה ומדע המדינה, בשנת 1958. תוך כדי לימודי התואר השני עבד במשרד המסחר והתעשייה וכן כעוזר הוראה לבונה (בדרגת

---

⁹⁰ Lawrence R. Klein, יליד 1920, קיבל תואר דוקטור מ-MIT בשנת 1944, לימד באוניברסיטה של מישין ובשנים 1954-1958 באוקספורד, ורוב ימיו היה באוניברסיטת פנסילבניה בפילדלפיה. חתן פרס נובל לכלכלה בשנת 1980.

⁹¹ לפי 'מהלך חיים' שהגיש באפריל 1957. חלק מהעבודה נתפרסם כמאמר משותף עם קליין בבולטין של המכון הסטטיסטי באוקספורד. (תיקו האישי אינו נגיש לעיון). סיים דוקטורט ב-1962, כמוזכר לעיל.

⁹² ארכיון א"ע, תיק אישי.

⁹³ ראו דברים לזכרו בקובץ *Measurement in Economics* שהוצא לזכרו בשנת 1963 על-ידי אוניברסיטת סטנפורד, עמ' ix-xiv. ביולי 1961 וביוני 1965 ערכה הפקולטה למדעי החברה כנסי עיון לזכרו.

⁹⁴ (Bahral); חלק מהמידע לפי תיקו האישי בארכיון א"ע.

'אסיסטנט משתלם'). בשנת 1959 יצא פרסומו המדעי הראשון, 'מחיר הדולר למשק הישראלי' (עבודת הגמר למ"א שלו) בהוצאת משרד המסו"ת, וזכה להערכה רבה. בשנת 1957/58 עבד במחקרים על שוק העבודה בארץ בתקופת המנדט (בעזרת אחד ממענקי קרן פורד לא"ע) ובמדינת ישראל (במסגרת מכון פאלק). באפריל 1958 אושר כתלמיד מחקר בהדרכת פטינקין. ב-1 בינואר 1959 נסע בונה לשבתון (לפי שעה לעשרה חדשים) ובהרל מילא את מקומו, הן בהוראת 'כלכלת ישראל' והן בריכוז מנהלי של המחקרים על ההיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל ומדינת ישראל שבמימון קרן פורד. במאי 1959 המליץ פטינקין למנות את בהרל למדריך (אז 'אסיסטנט מן המניין') החל בשנת תש"ך, בכותבו שהוא מצליח יפה בעבודתו במחלקה, לשביעות רצון המורים, ומתקדם יפה בעבודת הדוקטור. הוועדה המקצועית (פטינקין, מורג ומיכאל) ציינה כי 'אין ספק כי מר בהרל יתפתח למורה עצמאי וימלא את התקווה שתולה בו המחלקה'. בספטמבר אושר המינוי. (המשך עניינו של אורי בהרל יידון בפרק על שנות השישים).

באמצע שנות החמישים נערך כמו כן ניסיון (מחודש) לצרף לחוג את פרופ' אבא לרנר, מבכירי הכלכלנים בעולם האקדמי.⁹⁵ לרנר הגיע ארצה במסגרת 'הלשכה לייעוץ כלכלי' (Economic Advisory Staff) שפעלה במשרד ראש הממשלה, בראשות אוסקר גאס, מאפריל 1953 עד יולי 1955.⁹⁶ בינואר 1954 הרצה לרנר הרצאה פומבית על הנושא 'אינפלציה מה היא?', כנראה בשפה העברית. באפריל 1954 דיווח פטינקין, במסגרת מכתב אודות המורים-מן-החוץ בסמסטר הקיץ הקרוב, שלרנר ייתן קורס על 'כלכלת רווחה', 2 ש"ש במשך עשרה שבועות, על סמך הזמנת הדיקן פרופ' בקי. במרס 1955 ביקש בונה, הדיקן החדש, להזמין את לרנר למתן 'הוראה מלאה' בסמסטר הקיץ הקרוב: סמינריון מ"א בתורת המחירים (בפועל לימד תורת המחירים לב"א) וסמינריון בתיאוריה של קביעת ההכנסה הלאומית, כל אחד קורס של 3 ש"ש. באפריל אותה שנה דיווח בונה לוועדה המתמדת, שמכיוון שלרנר ימשיך לשהות בארץ וישמש יועץ במשרד האוצר, 'יוכל להמשיך [בהוראה] גם בשנת תשט"ז, ולמלא חלקית את מקומו של פרופ' פטינקין היוצא לחופשת שבתון'. בשנת 1955/56 אכן לימד לרנר את הקורס 'תורת המחירים'.⁹⁷ לא ברור מתוך החומר הארכיוני מדוע לא נמשך 'רומאן' זה.⁹⁸

אם נזכור שבשנת 1949 היה פטינקין יחיד בתחום 'הכלכלה העיונית', בצרף קורס עזר במתמטיקה, ושתלמידי המחזור הראשון של מ"א (לפי המתכונת הישנה) בכלכלה למדו קורסים עיוניים אצלו בלבד, הרי שהרכבו וגיוונו של החוג כעבור עשור יכול היה למלא את לבו שמחה וסיפוק. עיון בתכנית השיעורים של החוג לשנת תש"ך (1959/60) מצביע על קיום קבוצות מקבילות ב'מבוא' ו'מחירים', על קורסים במסחר בין-לאומי, מימון ציבורי, תקציבי משפחות, אקונומטריקה וכלכלה מתמטית, ותולדות המחשבה הכלכלית, שהיו לסעיפי קבע בתכנית (מלבד

⁹⁵ ראו חלק א', עמ' 15, 20, 30; וכן תיקו האישי בארכיון א"ע.

⁹⁶ שנתון הממשלה תשט"ז ו-תשט"ח. גאס (Oscar Gass, נולד 1914) היה יועץ כלכלי בווישינגטון, גם לשגרירות ישראל (לדברי השנתון). (וראו הערה מס' 59 לעיל). המשנה לגאס היה ברנרד ר' בל, שהיה קודם לכן הכלכלן הראשי של הבנק ליצוא ויבוא בווישינגטון.

⁹⁷ למרבה התמיהה לא נמצאים הקורסים של לרנר בשנתיים הקודמות (תש"ד ותש"ה) בשנתונים; לפי הפרוטוקולים השונים וודאי שלימד בשנים אלה. בנושא התשלום לו עבור הוראתו הייתה שרשרת של אי הבנות עם הוועד המנהל של בית-ספר קפלן ובין רשויות א"ע, בלווית אי נעימות רבה. אולי הייתה זאת אחת הסיבות לאי-רצונו של לרנר להמשיך כאן.

⁹⁸ באחד התיקים מצוי עותק של 'מכתב לישראל' מאוגוסט 1956, אותו פרסם לרנר או התכוון לפרסם, 'עם תום כהונתו, במשך שלוש שנים, כיועץ הממשלה לענייני כלכלה ולפני שובו לארצות-הברית. המלצותיו העיקריות בו -- ביטול שיטת תוספת-היוקר, העלאת השכר פעם בשנה לפי עליית הפריזון, ופיטורי ייעול.

הקורסים בהיסטוריה כלכלית ותולדות הסוציאליזם, קואופרציה, כלכלת ישראל וכלכלת המזרח התיכון -- שלא ניתנו על-ידי 'אנשי פטינקין'. חד-פעמית הוצעו בשנה זאת קורסים בצמיחה ופיתוח (בונה), כלכלת ברית-המועצות (ברקאי), וחשבונאות לאומית (פירסט). כן נכלל בתכנית המ"א 'סמינר מחלקתי' שנערך פעם בשבועיים, החל בשנת 1956, בהשתתפות מורי החוג. הסמינר התקיים בערב, ב'בית הלל'. (החל בשנת תש"ך ניתנו שיעורים גם בשלוחת אי"ע בתל-אביב. על נושא זה – בפרק על שנות השישים).

עם זאת נשאר פטינקין המורה הראשי והמשפיע ביותר בחוג, ובפרט במחצית הראשונה של שנות החמישים. בתקופה זאת גם הקדיש את סמינריון המ"א שלו לשיתוף התלמידים בגיבושו הסופי של כתב-היד לספרו העיוני, שהווה ציון דרך בתיאוריה הכלכלית עם פרסומו בשנת 1956 (ראו להלן). הייתה זאת חוויה אינטלקטואלית יוצאת מהכלל לבכירי תלמידיו של החוג באותן שנים (להם גם הודה בהקדמה לספר) והיא נשארה חלק ממעין-פולקלור המחלקה.

בתכנית 'המתקנת' ללימודי מ"א בכלכלה שהוגשה בפברואר 1958 לוועדת ההוראה המשותפת לפקולטות לרוח ולחברה⁹⁹ נכללו בלימודי החובה -- נוסף על קורסים שתלמיד ב"א בכלכלה כבר למד כולם או חלקם במסגרת קורסי הבחירה שלו -- שיעורים בתולדות המחשבה הכלכלית, תיאוריה כלכלית למתקדמים (איחוד של הכנסה לאומית ותורת המחירים למתקדמים), בעיות של צמיחה כלכלית, וסמינר מחקר 'בעיקר בכלכלת ישראל'. כתחומי התמחות הוצעו: כלכלת ישראל; כלכלת המזרח התיכון ובעיית הפיתוח של ארצות נחשלות; מדיניות כספית ופיסקלית [כולל מסחר בין-לאומי]; תיאוריה כלכלית; קואופרציה; תנועות חברתיות; היסטוריה כלכלית; אקונומטריקה.

בונה ופטינקין – המוניטין והיחסים ביניהם

ב-27 באוקטובר 1949 דיווח בונה לוורנר סנטור ששהה בניו-יורק, אז עדיין 'האיש החזק' בא"ע, על ההתפתחויות האחרונות במדעי החברה, ובין היתר כתב: 'על פטינקין אוכל להודיע שהוא התאקלם יפה מאוד... גילו הצעיר מחבב אותו על התלמידים'.¹⁰⁰ היה זה אות ליחסים הטובים והיפים שהתפתחו בהמשך הזמן בין בונה ופטינקין, למרות שבונה עשוי היה להרגיש מאוים על-ידי הצטרפותו של העמית הצעיר לחוג.¹⁰¹

יחסים אלה, של כבוד הדדי ושיתוף פעולה ברוח טובה, נבנו ראשית על העובדה ששני האישים היו תרבותיים ונעימי הליכות, ועם זאת בעלי רצון חזק ותכליתי. בפרט התחשב פטינקין כראוי בגילו של בונה (שהיה בוגר ממנו ב-23 שנה), בוותק שלו בא"ע ובהיותו מי שהניח את היסוד להוראת הכלכלה בה. מהצד האחר העריך את 'סגולתו של בונה בלי חסד של מלמעלה למטה, ובכנות מלאה, להתנהג עם אנשים צעירים ממנו בהרבה כאל שווים לו'.¹⁰²

שנית, שניהם רכשו הכרה והערכה מקצועית באירופה ובארצות-הברית, אף כי בהבדל ניכר ביניהם בטיב ובנפוצות המוניטין. נדמה אפוא שלא התגנבה צרות עין ליחסיהם, למרות הקריירה המטאורית של פטינקין.

⁹⁹ ארכיון אי"ע, תיק 266 (כלכלה) שנת 1958. התכנית אושרה בוועדה ובמועצת הפקולטות.

¹⁰⁰ שם, תיק 2276/1949.

¹⁰¹ לפי עדויות עקיפות נראה שמועמדים קודמים להוראת כלכלה עיונית עוררו את חששותיו של בונה והוא התנגד לקליטתם.

¹⁰² דברי דן פטינקין, בתוך על אלפרד בונה ז"ל... ביום השלושים לפטירה (27.1.60), עמ' 9; שם גם על 'דרכו עם הסטודנטים'.

ושלישית, בנושאים רבים של פיתוח החוג, הפקולטה וכלל האוניברסיטה היו דעותיהם דומות ואפשרו הצגת עמדה אחידה בוועדות ובמועצות הרלבנטיות וכלפי רשויות א"ע.

בשנת 1945 יצא בלונדון ספרו של בונה על הפיתוח הכלכלי של המזרח התיכון (קווים לשיקום מתוכנן אחרי המלחמה), אחרי שפורסם בירושלים ב-1943 באנגלית ובתש"ד בעברית.¹⁰³ ובשנת 1948 יצא ספרו על מדינה וכלכלה במזרח התיכון.¹⁰⁴ ספרים אלה, ובמיוחד השני, נתקבלו כדבר בעתו וזכו להדים חיוביים ביותר. אין ספק שבונה היה מהחלוצים המועטים בתחום כלכלת פיתוחו של מה שכונה לימים העולם השלישי. גם גישתו, שראתה את הכלכלה של כל ארץ במסגרת המדינית והחברתית שלה – בדומה ל-'institutional economics' כיום -- והמליצה על 'תכנון', הייתה אז מקובלת על רבים 'במערב'. אף ההתעניינות הייחודית במזרח התיכון ובארץ-ישראל הייתה אז מרובה, ובפרט בארצות הברית, ובונה נמנה עם המומחים – והאופטימיסטים -- המועטים בנושאים אלה. לפיכך הוזמן בשנים הראשונות אחרי מלחמת העולם, ובפרט אחרי 1948, לכנסים בין-לאומיים ולהרצאות-אורח, והופתע לראות שהמוניטין שלו 'בעולם' גדולים בהרבה מההערכה לה זכה בארץ.¹⁰⁵

לשנת תשי"א (1950/51) ביקש בונה חופשת שבתון כדי להיענות להזמנה של דרופסי קולג' בפילדלפיה ושל אוניברסיטת קולומביה (בהמלצת ג'ורג' וייז). בהיותו בניו-יורק גם גויס לייצג את ישראל בוועדה הכלכלית והכספית של עצרת האומות המאוחדות. באוקטובר 1950 כבר יכול היה לדווח לפוזננסקי, כי 'בקולומביה יש לי לדעת כולם הרבה יותר תלמידים מתקדמים [graduate students] מאשר קו האנשים כאן'; יש עניין בנושא וגם תלמידים ערבים לא מעטים. והוסיף: 'אין לנו מושג כמה מפותח תחום זה של לימודים [על ארץ-ישראל והמזרח התיכון] באוניברסיטאות ובמוסדות לימוד גבוה באמריקה. תכניות הלימודים במחלקות או במוסדות חדשים המוקדשים כולם ללימודי ישראל והמזרח התיכון מקיפות כאן בהרבה ממה שאנו מלמדים בירושלים'.¹⁰⁶ בנובמבר 1951 הוסיף בכתב היד של 'מהלך חיים': 'עלי לציין שבמשך השנתיים האחרונות נפגשתי בהתעניינות בלתי צפויה בעבודותי והשתתפתי בכל מיני מפעלים מדעיים וחינוכיים... הייתי צריך לסרב לחידוש המינויים הן בקולומביה והן בוועדה של האו"ם בגלל חזרתי לירושלים'.¹⁰⁷ מובן שמעמדו בחוץ-לארץ השליך על ההתייחסות אליו בא"ע, כפי שקרה גם לאחרים. ואכן בונה הועלה לדרגת פרופסור חבר בשנת 1949 ולדרגת פרופסור מן המניין בשנת 1952. בפברואר 1955 נבחר דיקן הפקולטה למדעי החברה, אחרי התפטרות הדיקן הראשון שלה רוברטו בקי, ובמרס 1957 נבחר שנית עד סוף תשי"ח.

בנושא אחד בלבד לא התגשמה בשנות המדינה הראשונות שאיפתו של בונה, הוא המשך קיומו של המכון לחקר הכלכלה שבראשו עמד (אחרי מות רופין). אחרי משא ומתן ממושך ומייגע הועבר אמנם המכון מהסוכנות היהודית לא"ע, על ספרייתו והארכיונים שלו, אך המשך קיומו כמכון

¹⁰³ Alfred Bonn , The Economic Development of the Middle East, London, K. Paul 1945

בירושלים -- בהוצאת המכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית.

¹⁰⁴ State and Economics in the Middle East, London, Routledge & Paul 1948 (1955²); בעברית

תשי"ח.

¹⁰⁵ על תלאתיו עד למינויו החלקי בא"ע ראו חלק א', עמ' 6-7, 8-9; בשנת 1945 נתמנה מרצה

[בכיר] בחצי משרה, משנת תשי"ז כנראה במשרה מלאה [תיק אישי].

¹⁰⁶ ארכיון א"ע, תיק 2276/1950.

¹⁰⁷ שם, תיק אישי בונה.

מחקר לא התממש.¹⁰⁸ מאידך גיסא זכה בונה למענקים של קרן פורד למימון מחקרים על כלכלת ארץ-ישראל ומדינת ישראל, וכן קיבל מהפקולטה סיוע במימון מחקרים על המזרח התיכון, כך שהגיעה באפשרויותיו המחקריות לא הייתה ממשית.

פועלו של בונה ומחקריו הגיעו לשיא מסוים בשנים 1956-58. בקיץ 1957 התכנס בבי"ס קפלן סימפוזיון בינלאומי בנושא 'אתגר הפיתוח' בהשתתפות מדענים בולטים מהארץ ומהעולם.¹⁰⁹ ובשנת פרסומם של דברי הכנס יצא מעין ספר סיכום של מחקרי בונה בפיתוח כלכלי, בדגש על המזרח התיכון והודו.¹¹⁰ היה זה קרוב לפטירתו בשנת 1959, מעט לפני יום הולדתו השישים, שקטעה את הקריירה המחקרית שלו.

פטינקין מצדו הצליח הן לבנות מחלקה לכלכלה שזכתה לשם בעולם ולהיות בעצמו מורה מצטיין וכריזמטי, הן לפרסם עבודות מחקר -- ובראשן ספרו שיצא באביב 1956¹¹¹ -- שהקנו לו מוניטין ממדרגה ראשונה בעולם האקדמי כולו. כן ניהל את מכון פאלק למחקר כלכלי בישראל (ראו הסעיף עליו לעיל). בו בזמן לא משך לגמרי את ידו מפעילות כלכלית-ציבורית ושימש חבר בוועדות ממשלתיות וכיועץ למשרד האוצר. בשנים 1957-58 פרסם מחקרו המשק הישראלי בעשור הראשון במסגרת הדוח הרביעי של מכון פאלק (הוצא כספר נפרד בשנים 1965-67 בעברית ובאנגלית). בשנת 1957 נתמנה פטינקין חבר המועצה המייעצת של בנק ישראל.

כבר ב-23 בנובמבר 1951, בדיון בוועדה המתמדת של הסינט על העלאת פטינקין לפרופסור-חבר, דווח שוועדת-המשנה להעלאות ציינה 'שיש כאן לפנינו מקרה של הצטיינות מיוחדת' שמצדיקה העלאה מהירה יחסית מעת מינויו למרצה [בכיר]. ב-27 באותו חודש דיווח ח"י רות, דיקן מדעי הרוח, אחרי ברור העניין והתייעצות עם פרופסור קבנר, כי 'פטינקין ארגן חוג ראשי וחשוב ונושא באחריות למקצוע מרכזי במחלקה למדעי החברה מרובת התלמידים. באותו זמן -- ולמרות מעמסת הארגון וההוראה -- פרסם מספר עבודות על בעיות מרכזיות'. כן הזכיר את 'הצלחתו כמורה'. למרות כל זאת המליץ לבוא בדברים עם פרופסור מוריס גינסברג, 'היועץ שלנו במדעי החברה והכלכלה והמכיר גם את האיש וגם את המצב של המחלקה' בא"ע. גינסברג מצדו נועץ בליונל רובינס, אף הוא פרופסור ב-LSE, שהביע תמיחה על הספקות שעלו בא"ע אודות העלאתו של פטינקין.¹¹² נפתחה אפוא פרוצדורה ובפברואר 1952 אישרו הסינט והוועד-הפועל של א"ע את

¹⁰⁸ בישיבת הוועדה למדעי החברה מיום 10.12.1951 התלונן בונה על 'היחס האדיש לגבי עתיד המכון אשר נתקל בו מצד כמה ממוסדות האוניברסיטה'. (ארכיון המכון מצוי כיום בארכיון הציוני המרכזי.) עם המכון עברה לא"ע גם המזכירה של בונה, עליזה ארגוב (לבית וולנסקי), שהייתה שנים ארוכות מזכירת החוג לכלכלה.

¹⁰⁹ הסימפוזיון תוכנן לקיץ 1956 ונדחה בגלל מלחמת סיני. מא"ע השתתפו בונה עצמו, בקי, פטינקין, ש"נ אייזנשטדט, בנימין אקצין, וכן דוד הורוביץ. מחו"ל באו סיימון קוזנץ, ריצ'רד קאהן מקיימרידג' (השווה חלק א' הערה 57), הכלכלן פרו (François Perroux) מאוניברסיטת פריס, הסוציולוג פרסונס (Talcott Parsons) מהרווארד, ונציג ה-FAO אלברט בלק (Black). דברי הכנס פורסמו ע"י ביי"ס קפלן: The Challenge of Development (Jerusalem 1958).

¹¹⁰ Studies in Economic Development (London, Routledge & Paul 1958).
¹¹¹ Don Patinkin, Money, Interest and Prices (Evanston Ill., Row, Peterson & Co. 1956); לפי כותר המשנה: אינטגרציה של תיאוריות הכסף והערך. מהדורה שנייה, מורחבת, יצאה בשנת 1965 בניו-יורק. בשנת 1956 התפרסם גם מאמרו על "התפתחויות מוניטאריות ושל המחירים בישראל: 1949-53" בתוך Scripta Hierosolymitana, III. Studies in Economics and Social Science

(ed. Roberto Bachi, Jerusalem, Magnes 1956), עמ' 20-52.
¹¹² מכתבו של Lionel Robbins נספח לפרוטוקול הבא של המתמדת, ומדגיש את רמת כישוריו ומאמרו של פטינקין. אגב כך תמה על הספק שהובע בא"ע בדבר 'הכמות המספקת' של מאמרים איכותיים. על מוריס גינסברג ראו חלק א' עמ' 29 והערה 84.

ההעלאה. בעקבות פרסום ספרו הנ"ל נפתחה פרוצדורה נוספת, הפעם ללא לבטים, ובאביב 1957 הועלה פטינקין לפרופסור מן-המניין.

לא היה זה מוגזם לטעון שפטינקין הגשים ואף למעלה מזאת את תקוות א"ע ותקוותיו הוא, וסיפק הוכחה חותכת לאפשרות להגיע גם במסגרת ישראל 'הנידחת' למוניטין בין-לאומיים כחוקר בלתי-רגיל. יתכן שעם כישרונותיו המצוינים וכוח רצונו היה מגיע בארצות-הברית להישגים מקצועיים אלה בפחות מאמץ -- אך כאן נהנה גם מהסיפוק שבהגשמת שאיפתו הציונית ובהשתתפותו בבניין מדינת ישראל בראשית דרכה, ומהעמדות הבכירות שתפסו בוגריו ('נערי פטינקין' בפי הציבור) בשירות הציבורי ובמשק הפרטי.

אחד הנושאים המרכזיים בהם היה שיתוף פעולה הדוק ובסופו של דבר פורה בין בונה ופטינקין היה המאבק להנהגת המקצוע 'מינהל עסקים' (נושא שחורג בעיקרו ממסגרת עבודה זאת). במבט לאחור הבלית פטינקין את חלקו של בונה בפרשה, בעת היותו דיקן בית-ספר קפלן, ואת העובדה ששלח שלושה מוסמכים מצטיינים להשתלמות בתחום 'עוד לפני שאושרה התכנית להקמת החוג'. 'הוא היה משוכנע שחיוני למשק מתפתח בכלל, ולמשק הישראלי בפרט, לקיים לימודים אלה'.¹¹³ מאבק דומה ניהלו השניים, יחד עם חברים נוספים בסגל הפקולטה, להנהגת לימודי המינהל הציבורי. בנושאים אלה התברר יותר ויותר שהפקולטה למדעי החברה 'כבולה לדפוסים שנקבעו על-ידי הפקולטה למדעי הרוח, דבר המקשה [עליה] להנהיג חידושים, הדרושים לאור המציאות'.¹¹⁴

בכל זאת לא היה הכול הרמוני ביחסי בונה-פטינקין, ומחלוקת קשה ומומושכת הייתה ביניהם בעניין יהודה הרשלג. כבר הוזכר [לעיל, עמ' 11] שבונה טיפח את הדוקטורנט הזה וראה בו את שותפו ואולי גם ממשיכו במחקר ובהוראה של כלכלת ארץ-ישראל וביותר של נושאי המזרח התיכון. (אמנם, הוא עודד גם עוזר-הוראה שני שלו, את אליעזר שפר, להמשיך בקריירה אקדמית בכלכלת המזרח התיכון. ואכן בשנת 1955 יצא שפר להשתלמות ב-LSE בהמרצתו של בונה ובעזרת מלגה שקיבל בהמלצתו, למרות שלא היה בטוח כלל שירצה להישאר באקדמיה.¹¹⁵) פטינקין, לעומת זאת, לא שש כלל לצרף לחוג עוד חבר שאינו מצוי בתיאוריה הכלכלית העדכנית ולא נזקק לה בעבודותיו. ייתכן שגם רקעו והשקפותיו של הרשלג הרתיעו את פטינקין.¹¹⁶

---

¹¹³ דברי פטינקין על אלפרד בונה ז"ל (לעיל, הערה 35), עמ' 10. על הנהגת מינהל עסקים בא"ע ראו גם בעבודת המ"א של אבנר מולכו, "הדרך האמריקנית" בישראל: קפיטליזם וניהול בתכנית הסיוע הטכני האמריקנית, 1951-1960 (א"ע, 2002). משנת תשי"ט הופיע החוג למנע"ס כסעיף נפרד בשנתון. אפרים קליימן מעיר, שבין שיקוליו של בונה הייתה דעתו, שלפיתוח ארצות המזרח התיכון חשוב ההון האנושי, ובכללו ידע בניהול ויזמות, יותר מהון חומרי.

¹¹⁴ דברי בונה בוועדה המתמדת, ישיבת 21.6.1957. דוגמה מובהקת לבעיה היה הדיון במועצת הפקולטה המשותפת, בה הובעו דעות כגון 'הכנסתם של לימודים אלה [מנע"ס] הורסת את האופי הכללי של הדיסציפלינה האוניברסיטאית' ומחקה 'ארץ גדולה' (ח"ה בן-ששון), או 'יהא בכך משום פריצת החומה שהגבילה את האוניברסיטה לקונצפציה אקדמית רוחנית צרופה' (ח' רוזן). " כ"ץ ובונה הגנו על ההצעה (ובישיבה קודמת של המועצה ציין הנשיא-רקטור, מזר, שגם 'טובת המדינה' תובעת הנהגת מקצוע זה), ובסוף הדיון אושרו התכניות של חוג משני מ"א ושל לימודי דיפלומה במינהל עסקים.

¹¹⁵ 'מהלך חיים' שלו, ומכתב מאליעזר שפר למחבר, 19.8.2001. בין היתר כתב: 'את בונה אני זוכר תוך חיבה רבה. הערכתי את אישיותו מסבירת הפנים ...'
¹¹⁶ עניין ההשקפות נרמז לפי התרשמותי במכתבו של פטינקין אל פוננסקי מיום 7.8.1952 (ראו להלן) על עבודת הדוקטור של הרשלג. עמיתי חולקים עלי בנושא זה.

צבי יהודה הרשלג (Hershlag)¹¹⁷ נולד בשנת 1914 בפולין, הפסיק את לימודיו באוניברסיטת לבוב בראשיתם כדי להצטרף להכשרה של 'השומר הצעיר' ועלה ארצה בשנת 1938. היה חבר קיבוץ תל-עמל וגם מילא תפקידים מטעם התנועה בארץ, עד שבשנת 1945 חזר ללימודים אקדמיים, הפעם בירושלים. בסוף 1949 (אחרי שירות בצה"ל בזמן המלחמה) סיים את לימודי התואר השני (לפי המתכונת הישנה) בהיסטוריה כללית, היסטוריה של עם ישראל, וכלכלה וחברה של ארץ-ישראל והמזרח התיכון. החל לעבוד כעוזר-הוראה ואחר כך כעוזר-מחקר של בונה, אושר כתלמיד מחקר בהדרכתו, ולפי בקשת בונה נתמנה אסיסטנט מן-המניין מאוקטובר 1951.

בקיץ 1952 הגיש הרשלג עבודת דוקטור בנושא 'מדיניות הפיתוח הכלכלי של תורכיה בתקופה בין שתי מלחמות העולם', וביוני מינתה מועצת הפקולטה למדעי הרוח את בונה, פטינקין וקבנר לשפוט את העבודה. באוגוסט כתב פטינקין (בכתב יד) אל פוזננסקי, המזכיר האקדמי, על התרשמותו השלילית מהעבודה באשר ל'יתפיסה כללית של עקרונות הכלכלה, מידת השיטתיות והדייקנות, וידע כללי בהיסטוריה כלכלית של אירופה וארצות-הברית', וכן מבחינת הסתמכות המסקנות על הנאמר בעבודה. כן דיווח ששלח להרשלג מספר עמודים של הערות ושאלות, אשר תשובותיו להן בכתב ובעל-פה לא היו מספקות.¹¹⁸ עיקר המכתב הייתה המסקנה -- מדובר בתלמיד 'למעלה מהממוצע אבל בהחלט אינו מצטיין', אשר עבודתו זאת 'מוכיחה לי ללא לספק שאין לחשוב לצרף את הרשלג למנגנון האקדמי'.

מסתבר שהעתק המכתב הועבר לבונה, אשר ענה (בכתב יד אף הוא) אל פוזננסקי במכתב חריף למדי, תוך דחיית טענותיו של פטינקין, אשר נראו לו מרחיקות לכת. דברי הרשלג נראו לו 'מבוססים על ספרות כללית רבה בנושא התיעוש במושבות', וכללית כמבוססים 'על מחשבה הגיונית שאינה מצדיקה כלל את שבט הביקורת'. 'אני חפץ להכיר במיוחד בגישתו העצמאית של הרשלג לכמה בעיות של המדיניות הכלכלית התורכית ... ברור על כן שיש לי גם מסקנות אחרות הן ביחס לטיב העבודה והן ביחס לשיקולים הכרוכים בהמשך עבודת הרשלג והשתלמותו'. כן טען שהשתלמות אינה מיועדת 'למבריקים בלבד'; אם המחלקה שוקלת להכניס כמרצים אנשים בגיל מעל 58, ללא שליטה בעברית,¹¹⁹ הרי מותר בוודאי להכניס בן 37 'שמבטיח תמורה מיידית רצויה'. כן הסתמך על דעתם החיובית של מורי הרשלג בעבר (בהיסטוריה), קבנר, צ'ריקובר ודינבורג [דינור].

עצם העובדה שתכתובת זאת התנהלה בדרך עקיפין ובפורמאט בלתי רשמי, מעידה על רצון שני הצדדים להימנע מעימות ישיר. ואכן פטינקין התרצה וכתב בתחילת נובמבר חוות דעת פורמאלית על הדוקטורט, לפיה שיכנע אותו בונה שאפשר לאשר את העבודה על סמך בקיאותו של המחבר במקורות וארגונו של החומר, גם בלי שביעות רצון מטיפולו בשאלות כלכליות כלליות ובהסקתו מסקנות על סמך ניתוח כלכלי. 'אם כן, אני מקבל את דעתו, שהעבודה ראויה להתקבל'. אגב יש לציין, שגם השופט השלישי, קבנר, סייג את חוות דעתו -- מחוסר בקיאות בנושא עצמו -- ומצא את העבודה ראויה 'בתור מפעל היסטורי מתודי'.¹²⁰ לפיכך אושר הדוקטורט של הרשלג במועצת הפקולטה בנובמבר 1952.

¹¹⁷ רוב הדיון לפי תיקו האישי בארכיון א"ע.

¹¹⁸ החומר מצוי בתיק הרשלג.

¹¹⁹ בזה רמז כנראה למועמדים למכון לעבודה ולקואופרציה.

¹²⁰ חוות הדעת מצורפות לדיון במועצת הפקולטה.

במקביל התנהל המאבק בנושא שליחת הרשלג להשתלמות בלונדון, לשנה אחת לפחות. ב-21 בפברואר 1952, כשהיה ברור שהדוקטורט לפני סיום, כתב בונה אל ועדת ההשתלמויות והמליץ להעניק להרשלג חופשת השתלמות ומחקר לשנת 1952/53 ומימון מתאים; והוסיף, שרצוי היה להעניק לו חופשה ומימון לשנתיים, אך הוא מבין את הקשיים הכרוכים בכך. כעבור חודש שלח קבנר המלצה מנומקת אל הוועדה לפרסי מחקר, לאפשר להרשלג השתלמות באנגליה 'בתולדות הכלכלה במזרח הקרוב ובדרכי המחקר של תולדות הכלכלה'. גם פטינקין וגם בונה התייחסו לנושא זה ברמזים ברורים בחוות דעתם על עבודת הדוקטור. ב-11 באוגוסט שלח בונה פתק אל פוזננסקי, בצרוף העתק חוות דעתו, בו תבע בתקיפות הכרעה מהירה בעניין השתלמותו של הרשלג, אדם שיש לעודדו 'ועליו דעה טובה מאוד מכל המורים חוץ מאחד' [מודגש במקור]. זאת גם כדי 'להקל את העול שמתחתינו אנו כורעים כבר עכשיו'; ההכרעה 'מוכרחה להיות חיובית'.

ב-6 באוקטובר 1952 נערכה פגישה של בונה עם סנטור ופוזננסקי בעניין השתלמותו של הרשלג. אנשי המינהל סברו שעקב התנגדותו של 'מורה ראשי בכלכלה כללית' דרוש 'בירור מעמיק נוסף' ויש לחכות לשובם של בקי, הד וקבנר מחוץ-לארץ. ואילו בונה תבע להכיר בעקרון שיש כאן 'פגיעה בסמכותו של המורה הראשי למקצוע' אם מטילים ספק בדעתו, שנתמכה על-ידי מורה ותיק ורציני כגון קבנר. ברם, טיעונו העקרוני לא נתקבל. הבירור 'המעמיק' נמשך עד קיץ 1953, ובסתיו שנה זו נסע הרשלג ללונדון, עם מלגה.¹²¹ את שנת הדחייה ניצל בין היתר ללימוד יסודות השפה התורכית, לפי המלצת פרופ' א' הד מלימודי המזרח התיכון. מאמציו הרבים ועתירי התושיה של הרשלג לקבל מלגה לשנה נוספת לא הועילו,¹²² ובספטמבר 1954 חזר ארצה. המורים ב-LSE שעקבו אחרי השתלמותו ושבסמינרים שלהם השתתף כתבו חוות דעת חיוביות על הרשלג וניבאו לו הצלחה אקדמית. כך למשל כתב ו"ק הנקוק (W. K. Hancock) שלמד להעריך (השתמש בביטוי admiration) את יכולתו האינטלקטואלית של הרשלג ואת אופיו. מעניין במיוחד מכתבו מיום 22 באפריל 1955 של ט"ס אשטון (T. S. Ashton), ההיסטוריון הכלכלי הנודע, בו אפיין את תחום עיסוקו של הרשלג כ'שטח הספר בין היסטוריה כלכלית ופוליטיקה'. אשטון ראה בו 'מדען אמיתי (a real scholar) שחורש במצפוניות רבה תלם בודד' ושצפויה לו קריירה אקדמית מוצלחת מאוד. ביוני 1955 מונתה ועדה מקצועית, בהרכב בונה, הד, פטינקין וקבנר, לדון בהעלאת הרשלג למרצה (אז 'מדריך'). הרוב בוועדה המליץ על ההעלאה 'בכלכלה רגיונאלית' למשך שנתיים, ומנה בין נימוקיו את יכולתו 'לתרום תרומה חשובה' בהוראה ובארגון המחקר בתחום בו 'מורגש זה זמן רב מחסור גדול בכוחות'. ב-20 ביוני כתב פטינקין דעת מיעוט מנומקת, בה התנגד למינוי. ההעלאה אושרה ב-5 ביולי, בתוקף מהראשון באפריל 1955. כעבור שנתיים הפך המינוי לקבוע, על סמך המלצתו המנומקת של בונה.

בקיץ 1956 קיבל הרשלג פרס מטעם אונסקו להמשך מחקרו על תורכיה מאז 1919, בתורכיה עצמה ובאנגליה. ספרו "תורכיה, כלכלה במעבר" יצא בשנת 1958.¹²³ ב-22 במאי 1959 החליטה הוועדה המתמדת של הסינט להמליץ על פתיחת פרוצדורה להעלאת הרשלג לדרגת מרצה [בכיר], שוב לפי הצעת בונה. ועדת המינויים מינתה את בונה, כ"ץ (הדיקן), הד ופטינקין כוועדה מקצועית, ודיוניה נמשכו חדשים מספר. [המשך הדיון בעניינו של הרשלג בפרק על שנות השישים].

¹²¹ הוא נסע עם אשתו ושני ילדיו, עניין שגרם דיונים ותכתובת מסובכת.

¹²² בהקשר זה כתב פוזננסקי ביום 18.7.1954 אל זנדר (Zander), מזכ"ל אגודת שוחרי א"ע באנגליה, שלא זכור לא מקרה כה שנוי במחלוקת כמקרהו של ד"ר הרשלג. (תיק אישי הרשלג)

¹²³ Zvi Yehuda Hershlag, *Turkey, an Economy in Transition* (The Hague, Van Keulen 1958)

למרות פרשת הרשלג המתמשכת התמידו היחסים הטובים בין בונה ופטינקין בעיקרו של דבר.

ב-18 בדצמבר 1959 נפטר אלפרד בונה בירושלים, אחרי מחלה ממושכת ואחרי שובו מחופשת שבתון של עשרה חדשים בארצות-הברית. וזאת בעוד שבבית-ספר קפלן היו ההכנות ליום עיון לכבוד יום הולדתו השישים בעיצומן. מותו של בונה בטרם עת היה אבדה קשה לפקולטה, שלכינונה ולהתפתחותה תרם רבות, ולכלל האוניברסיטה. מאחוריו הייתה קריירה מכובדת במחקר וכן בהוראה בארץ ובארצות-הברית, והתפתחותו המהירה של חוג איכותי לכלכלה שבראשו עמד מאז הקמתו.¹²⁴ ברם, עתיד תחום התמחותו – כלכלה וחברה במזרח התיכון – נשאר בלתי ברור.

---

¹²⁴ שלא כמשרת הדיקן, אליה נבחרו מועמדים (לרוב כל שנתיים) במועצת הפקולטה, הונהגה בחירה לראשות החוג, במרבית החוגים של אי"ע, רק בשנות השישים. לפי המסורת האירופית שנהגה בפקולטה למדעי הרוח, נשאר בונה ראש החוג גם בשנים בהם כיהן כדיקן או היה בחופשה, ופטינקין היה רק ממלא-מקום.